

keppelstok

Inhoud van dit nummer:

- 4** PREEKSTOEL EN DOOPHEK
IN SEXBIERUM
- 14** PREEKSTOEL UIT OOSTERZEE
IN ZAANDAM
- 19** MET DE RUG NAAR HET VOLK
OF:
MET DE RUG NAAR GOD?
- 21** GROTE OF JACOBIJNERKERK
TE LEEUWARDEN.
HISTORIE EN ARCHITECTUUR VAN
EEN KLOOSTERKERK
- 26** MAKKUM EN CORNWERD.
EEN PROTESTANTSE GEMEENTE
EN HAAR GEBOUWEN 1580-2006
- 33** VAN DE EXCURSIECOMMISSIE
- 35** STICHTINGSNIEUWS

FOTO OMSLAG:

Sexbierum, preekstoel: "Zie het Lam Gods...."

Sexbierum, preekstoel: ".... doch ging aan de overzijde voorbij"

Stichting Alde Fryske Tsjerken

Van de Redactie

“**Biblia pauperum**”, armenbijbel, zo heette een door middeleeuwse onbemiddelde studenten gebruikt handboek, dat het kostbare bijbelhandschrift, versierd met miniaturen en initialen, in verkorte vorm moest vervangen. Later, dank zij de boekdrukkunst, vonden prentenbijbels hun weg naar de eenvoudige leken, meestal analfabeten.

Maar ook de beelden in hout, steen, edele metalen of glas gaven aanschouwelijk onderwijs over Bijbelse geloofshelden en aardse beschermheiligen. Dezen werden gesprekspartners, aangeroepen om hun voorspraak. Veel beelden gingen helaas verloren door de eerste wervelstorm van de “beeldbreckerij” in 1566, in Friesland herhaald in 1580.

Beeldvorming is echter onuitroeibaar. Dat bewezen allereerst de devotionalia, gewijde voorwerpen, in de Katholieke schuilkerken, waarin de gelovigen de sacramenten ontvingen van rondreizende missionarissen, later met een vast verblijf in staties. Onder pressie van de heersende gereformeerde kerk had de overheid de openbare godsdienstoefening voor andersdenkenden verboden, al bleven de predikanten klagen over de, in hun ogen, lakse uitvoering.

De gereformeerde synode in Harlingen in 1603 verzocht de Friese Landdag nog eens met klem “dat uut haeren bedrive alle altaren, beelden, crucifixen ende andere overblijfselen etc. op het spoedichste moegen wechgenomen werden ende insonderheijt de nieuw opgeschilderde beelden in den dorpe Pietersbierum”.

Maar ook in de reformatorische kerken die wél “gezuiverd” waren van de “overblijfselen der affgoderijen” kwam gaandeweg aanschouwelijk bijbelonderricht in andere vorm terug.

Een van de mooiste staaltjes daarvan geeft nog altijd de preekstoel van Sexbierum. In een fraai verlucht artikel beschrijft **Regnerus Steensma** dit meubelstuk: één en al vertelling van Bijbelse verhalen.

Een andere preekstoel, die van Oosterzee, minder lusterrijk, verhuisde naar Holland, waar Katholieke missionarissen vandaan gekomen waren in de jaren van de “Hollandse Zending”, maar ook de Hollandse invloed op Friese kerkenbouw. **Sytse ten Hoeve** maakt een gissing welke schrijnwerker aan de kansel kan hebben gewerkt.

De eerbied, of wilt U: deftigheid, waarmee die eerwaarde heren ooit de kansel bestegen, vergelijkt **Pastoor Leo Maria van Ulden**, op de hem eigen wijze, met de devotiegang van de celebrerende priester naar het altaar. Hij laat zien, waarom deze zich van het volk af naar het volk toewendde.

Verdienen moderne kerkdiensten nog steeds de naam “eredienst”? Dominees preken tegenwoordig liever van achter het voorlezersbordje en het doophek, en ook de priester lijkt dichter bij het gelovige volk te staan. Kindertekeningen vervangen fresco’s. Trouwens, ademen 17e-eeuwse kerken met hun negotie en loslopende honden wel de serene sfeer, die Pieter Saenredam schilderde?

Jos Stöver bespreekt twee pas verschenen en zeer lezenswaardige werkjes, dat van Bernhard van Haersma Buma over de Jacobijnse-kerk (“Grote Kerk”) in Leeuwarden en dat van Herman van den Ende over de kerken in Makkum en Cornwerd.

De Stichting is met nieuw élan begonnen aan haar voornemen om een grotere groep mensen, vooral ook jongeren, bij haar werk te betrekken. Want, al zou men niet terug willen naar het oude, toch blijft dat oude nog steeds de moeite van het bewaren waard! Of, anders gezegd, bij het terugdenken aan al die verloren gegane beelden van eertijds: “**Wy litte it by it âlde, sei it wyfke, en hja skildere de dûvel**”.

PREEKSTOEL EN DOOPHEK IN SEXBIERUM

Een uniek geheel

Regnerus Steensma

In de kerk van Sexbierum staat een preekstoel, die samen met het doophek een kunstwerk van grote kwaliteit vormt. Dat komt door de uitzonderlijke vorm, de kwaliteit van het snijwerk en de rijkdom aan voorstellingen. In Nederland is dit ensemble uit 1768 een uniek geheel.

Hangend tussen twee takken

Al direct bij de eerste aanblik is de vorm opvallend. Deze mag voor een preekstoel uitzonderlijk genoemd worden, temeer daar hij in Nederland verder niet voorkomt. De kuip rust op een stam van een boom (palmboom?), waaruit twee takken ontspringen. Waar de takken uiteen gaan bevindt zich een vogelnest, waarin vroeger zelfs eieren lagen. Volgens G.J. Veenstra, die in 1931 de preekstoel beschreef, moet de boom gezien worden als de boom des levens en wijzen de beide takken op het oude en nieuwe testament.¹ Het nest met eieren is volgens hem het symbool van het nieuwe leven dat door het woord ontspruit. Helaas vermeldt Veenstra niet of de gedachten over de symboliek van hemzelf zijn of dat hij ze aan een bron heeft ontleend.

Met grillig gebogen vormen gaan de takken omhoog langs de kuip en van de kuip naar het klankbord. Optisch lijkt het of zij het klankbord dragen hoewel dat, evenals de kuip, stevig aan de muur vastgezet is. Naast de kuip komen bladeren uit een twijgje en onder het klankbord is bij beide takken een groot bos bladeren aangebracht. Aan weerskanten loopt een dunne uitloper van de tak omhoog langs het klankbord en boven de rand van het bord zit een vogel op de tak.

Preekstoel binnen doophek

Geloof, Hoop en Liefde

Op drie panelen van de kuip zijn de drie voornaamste christelijke deugden afgebeeld in de vorm van een allegorische vrouwenfiguur. Deze hebben elk meer dan één attribuut, terwijl onderaan op een tekstband verwezen wordt naar een passage uit Het Nieuwe Testament die op de desbetreffende deugd betrekking heeft.

Centraal op het voorpaneel staat de Liefde, overeenkomstig de bekende woorden van 1 Cor. 13:13: 'Geloof, hoop en liefde, deze drie, maar de meeste van deze is de

liefde'. Deze vrouw heeft in de eerste plaats het bekende symbool van de liefde namelijk twee kinderen: een op haar arm en een aan haar hand. Boven haar is een stralende zon afgebeeld. De aardse liefde wordt op dit paneel in een breder kader gezet door hem te verbinden met liefde van Christus, want rechtsonder is de pelikaan afgebeeld die zijn jongen voedt met zijn eigen bloed, symbool van Christus' offerbloed. De tekst onderaan verwijst naar de passage over de liefde in het Nieuwe Testament: '1 Cor: Cap: 13. vs 1. a: 8'.

Paneel met de Liefde met rechts symbolen van de zomer

Paneel met het Geloof met rechts symbolen van de herfst

Paneel met de Hoop met links symbolen van de zomer

Op het paneel links van de Liefde is het Geloof uitgebeeld. Het is een vrouw met harnas en helm en de tekst onderaan verwijst naar de passage in Nieuwe Testament over de geestelijke wapenrusting: 'Eph: Cap: 6. vs: 14. a.17.'. In Epheziërs 6 is sprake van het pantser der gerechtigheid, het schild des geloofs, de helm des heils en het zwaard des geestes. In tegenstelling tot de andere twee draagt deze vrouw sandalen, want de voeten moesten geschoeid zijn 'met de bereidvaardigheid van

het evangelies des vredes'. In haar rechterhand draagt de vrouw een brandende kaars: het geloof verlicht de mens die in duisternis wandelt. In haar linkerhand draagt ze twee voorwerpen: een geopend boek en de wetstafels. Op de tafels staan de nummers I t/m X, een verwijzing naar de Tien Geboden. Op het geopende boek is geschreven 'Openb. Joh. Cap. 14 vers.6.' Deze tekst luidt: 'En ik zag een anderen engel vliegen in het midden des hemels en hij had een eeuwig evangelie, om dat te verkondigen aan hen, die op de aarde gezeten zijn en aan alle volk en stam

Paneel met Johannesfiguren

en taal en natie'. Deze tekst is mede een verwijzing naar de engel op het klankbord met een tekstband. De combinatie van wetstafels en boek vormt een uitbeelding van de tegenstelling tussen het oude en het nieuwe verbond, ofwel tussen wet en evangelie. Tenslotte staat aan de voeten van de vrouw een groot boek, dat hier als een bijbel beschouwd mag worden. Het geloof is dus met symbolen en teksten wel heel uitvoerig weergegeven.

Op het paneel rechts van de Liefde zien we de Hoop. Deze vrouw draagt in haar rechterhand een duif, teken

Paneel met de barhartige Samaritaan met rechts symbolen de winter

van de hoop op nieuw leven, als hij na de zondvloed terugkeert naar de Ark van Noach. De linkerhand van de vrouw rust op een groot anker en naar de betekenis daarvan wordt verwezen op de tekstband: 'Hebrën Cap: 6 vs. 18 a. 19.', waar sprake is van de hoop als anker der ziel. Het anker als teken van de hoop is een van de vele aan de bijbel ontleende beelden, die ook in onze eigen tijd nog een rol spelen.

Ommuurde stad, waarschijnlijk Jeruzalem

Hoekstijl met symbolen van de winter

Combinatie van twee Johannesfiguren

De voorstelling en tekst op het deurtje vormen een vermaning aan het adres van de dominee, voordat deze op zondag de kansel beklom voor het houden van de preek. Onderaan staat 'Johans. 17 ves.17' en deze tekst luidt: 'Heilig hen in uw waarheid; uw woord is de waarheid'. Op het deurtje is een figuur gesneden met een boek in de hand. Naast hem is een groot boek afgebeeld met daarboven de hals en kop van een vogel. In deze context

is dat een arend als attribuut van de evangelist Johannes. De inktpot met ganzenveer op de achtergrond duidt ook op de evangelist als schrijver. Op het geopende boek in zijn hand staat: 'Johan 1. Vers 29' en deze tekst luidt: 'Den volgende dag zag hij Jezus tot zich komen en zeide: Zie, het lam Gods, dat de zonde der wereld wegneemt.' Dit lam is afgebeeld, staande op een zuil. Het omklemt met een voorpoot een stok met een kruis waaraan een vaan hangt, de kruisvaan als symbool van Christus' overwinning op de dood. Bovenaan steekt een hand uit de wolken die op het lam wijst.

Voorwerpen op het achterschot

Jonge adelaar op het klankbord

Op deze voorstelling zijn de gegevens van twee Johannesfiguren met elkaar verbonden. De adelaar en de schrijfeer zijn de attributen van Johannes de evangelist. De figuur die met zijn hand wijst naar het lam Gods is Johannes de Doper. Het is ook deze laatste Johannes die in de tekst van Johannes 1 verwijst naar het lam. Het is niet onmogelijk dat deze ongebruikelijke combinatie van de beide Johannesfiguren te maken heeft met de voor- naam van de maker: Johannes George Hempel.

Barmhartige Samaritaan als vermaning aan de diakenen

Op het paneel aan de oostzijde is het verhaal van de

barmhartige Samaritaan uitgebeeld. Onderaan vinden we weer de verwijzing naar de vindplaats: 'Luc: Cap. 10. v: 30 a. 37.' Daar lezen we hoe Jezus vertelt van een man die tijdens zijn tocht van Jeruzalem naar Jericho werd overval- len door rovers. Een voorbijgaande priester en een leviet bekommerden zich niet om hem, maar een Samaritaan verbond zijn wonden en bracht hem naar een herberg. We zien dit verhaal op boeiende wijze afgebeeld. Op de voorgrond staat de Samaritaan gebogen over het slachtof- fer van de rovers, zijn wonden verzorgend. Naast hem staat zijn rijdier. Op de achtergrond lopen twee man- nen die op weg zijn naar een stad. Boven stad komen stralen uit een wolk. De stad is omgeven door een muur met kantelen. Daarbinnen rijzen torens omhoog, som- mige met een spits andere met een koepelbekroning. De spits heeft de vorm van een Turkse minaret en de ronde koepel linksonder is in deze context kennelijk een verbeelding van de Heilige Grafkerk. Dat betekent dat hier Jeruzalem is voorgesteld, bekend als de stad op de berg. De twee mensen die op weg zijn naar de stad moe- ten hier de priester en de leviet zijn. Volgens de bijbel- tekst waren zij aan het afdalen en dus ook op weg naar Jericho. Op de afbeelding gaan zij echter omhoog en dus kennelijk terug naar Jeruzalem. Het gebouw rechts is waarschijnlijk de herberg.

Volgens Ten Hoeve is deze afbeelding geplaatst tegenover de zitplaatsen van de diakenen.² Hun werd dus dit bijbelverhaal voorggehouden als een vermaning ook zelf barmhartig te zijn.

De vier jaargetijden

Op de vier hoekstijlen tussen de velden van de kuip zijn symbolen van de vier jaargetijden gesneden. De serie begint aan de westzijde naast het deurtje. Daar zien we de lente met ontluikende bloemen, waaronder twee tulpen. De zomer wordt voorgesteld met korenaren, peulvruchten, hagewinde en rozen. De herfst wordt aan- gedeuid met een vijg, druiven, een peer en mogelijk een walnoot en granaatappels. Afwijkend is de symboliek van de winter met boven een paar schaatsen, een tang, een

Doophek

alikuik en mogelijk een gedroogde vis, waarschijnlijk een rog. Onder zijn twee mosselschelpen, twee alikruiken en mogelijk twee zee-egels weergegeven. Symbolen van de jaargetijden vinden we ook op de preekstoelen in Bolsward (1662) in een rijke uitvoering en eenvoudiger in Wijnjeterp (1778) en Berlikum (1779), echter nergens met zoveel elementen als in Sexbierum.

Symboliek op ruggeschot en klankbord

Op het schot achter de plaats van de predikant zijn verschillende voorwerpen uitgebeeld. Veenstra zag hierin

de zinnebeelden van de bediening van het evangelie en schreef als toelichting: 'Men vindt er afgebeeld den beker als 't symbool van het avondmaal, een sleutel als dat van de waarheid, twee boeken als 't oude en 't nieuwe testament, een rol en een opengeslagen boek; dat alles is door een band aaneengebonden'.

De beker is ongetwijfeld het symbool van het avondmaal, maar de overige interpretaties zijn aanvechtbaar. De schriftrol is eerder het Oude Testament en verdwijnt symbolisch achter het boek van Nieuwe Testament. Verder is het 'opengeslagen boek' eerder een open

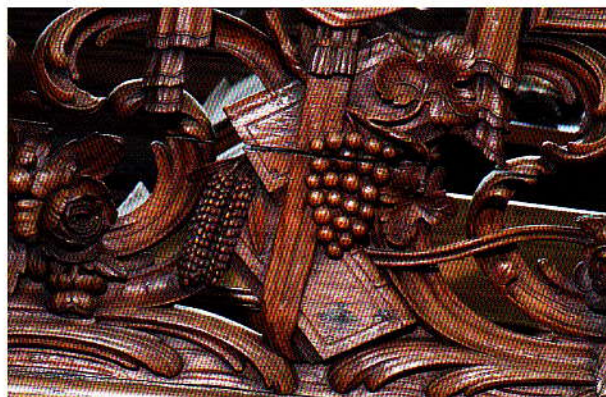

Detail van het doophek met boeken en avondmaalskelk

schrift of schrijfflad, mede gezien de ganzeveren die afgebeeld zijn. Tamelijk ongebruikelijk in protestantse symboliek is de sleutel, daar die normaal voorkomt als attribuut van Petrus. De sleutel is hier meer te zien als aanduiding, dat de bijbelse prediking met de sacramenten de sleutel tot het heil vormen.

Aan de onderzijde is een stralende zon gesneden, de zon der gerechtigheid, een beeld dat ontleend is aan Maleachi 4:2: 'Maar voor u, die mijn naam vreest, zal de zon der gerechtigheid opgaan'. Midden boven op het klankbord prijkt een engeltje met in zijn omhooggeheven rechterhand een tekstband. Daarop staat: 'IESAIA 58 V. 1.' Deze tekst luidt: 'Roep luidkeels, houd niet in, verhef uw stem als een bazuin en maak mijn volk zijn overtreding bekend en het huis van Jacob zijn zonden'. Het is een tekst die ook op een enkele andere kansel genoemd wordt, bijv. in Huizum.

Op de rand van het klankbord zijn vogels geplaatst. Aan de voorzijde is dit een adelaarachtige vogel met een lange hals, die in vruchten bij een hoorn des overvloeds pikt. Die vruchten betreffen mogelijk dadels en granaat-appels.³ Aan weerskanten staat op een uitloper van de tak een jonge arend. Volgens Veenstra moet hierbij gedacht worden aan Jesaja 40:31; 'wie den Here verwachten, putten nieuwe kracht; zij varen op met vleugelen als aren-

Detail van het doophek met maïskolven en druiventros

den; zij lopen, maar worden niet moede; zij wandelen, maar worden niet mat'. Mede gelet op de verwijzing op de tekstband naar Jesaja is dit vermoeden van Veenstra waarschijnlijk juist.

Doophek met veel symboliek en teksten

Even uitzonderlijk van vorm als de preekstoel is het doophek. Het bovendeel bestaat uit opengewerkt snijwerk met een sterk gebogen bovenrand, waarin een verhoging is aangebracht boven de symbolische voorstellingen. Aan weerskanten van het toegangsdeurtje is een opengeslagen boek afgebeeld. Op het boek ter rechterzijde staan de woorden 'Salig zijn de Barmhertigen, want haer sal Barmht. Matth: 5: v: 7.'. Op dat ter linkerzijde: 'Een ijegelijk doe gelijcht hij in 2 Corint. 9. v: 7.'. Boven het eerste geopende boek is een dichtgeslagen boek met ganzenveren afgebeeld met links en rechts een vrucht, mogelijk een mispel. Boven het tweede boek zien we een tros druiven, linksonder een zonnebloem en rechts mogelijk een artisjok.

De beide zijstukken bevatten elk drie groepjes met symbolische voorstellingen, alle onder een verhoging van de rand. Het meest expliciet zijn die aan de westzijde, de zijde waar de ouderlingen zaten en de predikant de preekstoel beklom. Dat betreft rechts een kelk met twee

Detail van het doophek met vogel en vruchten

boeken, in het midden een boek met een kaal takje en links twee maïskolven, een druiventros en twee boeken. Kelk, druiven en maïs verwijzen naar het avondmaal, dat een symbool is van Christus' overwinning op de dood, de kale tak. De kelk bestaat uit een korte beker, die met een smalle steel op de voet rust, een vorm, die in Nederland weinig gebruikelijk was maar wel veel voorkwam in de katholieke en lutherse kerk. Verder is geheel rechts een bloeiende roos te zien en geheel links een vrucht die mogelijk als een artisjok geduid kan worden. De voorstellingen aan de oostzijde bij de plaats van de diakenen zijn eenvoudiger van inhoud. Zij omvatten driemaal enkele boeken met eenmaal een druiventros. Aan de voorzijde zijn drie vogels uitgebeeld.. De lezenaar wordt gedragen door een adelaar. De adelaar is het symbool van de evangelist Johannes. Zijn evangelie begint met: 'In den beginne was het Woord en het Woord was bij God en het Woord was God', waardoor de verbinding van Johannes met de Heilige Schrift zeer direct was. De boog boven het deurtje wordt bekroond door een pelikaan die zijn jongen voedt met zijn eigen bloed. Opmerkelijk is dat deze voorstelling tweemaal voorkomt want hij is ook op de kuip afgebeeld. Op het deurtje zelf is een langhalzige, adelaarachtige vogel afgebeeld die in een grote vrucht pikt. De vrucht is een kalebas waar-

Hoekstijl van het doophek met naam Johannis Gerlofsma

over twee gierstakjes hangen. Links en rechts zijn andere vruchten afgebeeld, waaronder druiven, peren en mogelijk dadels en een granaatappel.

Op de hoeken prijken hoge versieringen met wapenschilden, waarvan het wapen zelf is verdwenen, waarschijnlijk weggesneden in de Franse tijd. Onder het schild op de oostelijke hoek staat op een banderol 'Johannis Gerlofsma, Old-secretaris van Barradeel. en Ao', en op de banderol bij het westelijke 'Tryntje Klaases Gaarda

syn Huijsvrouw 1769'. Johannes Gerlofsma was in die jaren administrerend-kerkvoogd.⁴

De beeldhouwer: Johannes George Hempel

Op de preekstoel staat aan de onderzijde: 'Rutger van Haersolte, grietman over Barradeel etc: etc:'. Op de trap staat de naam van de beeldhouwer: 'Johannes George Hempel. Fecit 1768'. Hempel sneed ook de versieringen aan het orgel, de tekstborden en doopbekkenhouder. Voor het werk dat hij uitvoerde tussen 1766 en 1775 ontving hij van de kerkvoogdij in totaal f. 1631-2-0. Uit de rekeningboeken blijkt nergens, dat grietman Rutger van Haersolte mee betaalde.⁵

Johan Jurriens (George) Hempel trouwde in 1762 in Sneek. Hij werkte vooral daar en in Harlingen. In Sneek bleef werk van hem bewaard aan de gevel en het interieur van het raadhuis uit 1760 tot 1763. Ten Hoeve heeft gewezen op de overeenkomsten tussen het werk in Sneek en dat in Sexbierum.⁶ Identiek zijn volgens hem de sierlijke bloemen, de geprononceerde bladeren met markante randen en de sappige exotische vruchten. Bij beide komt de langhalzige vogel vaak voor en zon der gerechtigheid vinden we in Sneek boven een paneel in de raadzaal en op de trapboom. In 1779 sneed Hempel het decoratieve werk aan de preekstoel in Berlikum. Hier zijn op de panelen de symbolen van de vier jaargetijden aangebracht, echter minder uitbundig gesneden dan in Sexbierum. Heel vlak is daar ook het snijwerk op het deurtje met ganzenveren en boeken en de verwijzing naar Joh. 17 vers 17 en Psalm 19 vers 8. Ook voor enkele andere kerken maakte hij snijwerk, echter nergens met de grote rijkdom als in Sexbierum.

Het unieke van Sexbierum

Aan het begin is reeds opgemerkt, dat de preekstoel samen met het doophek een kunstwerk van grote kwaliteit vormt. Dat komt in de eerste plaats door de uitzonderlijke vorm met een kuip 'hangend' tussen takken. In de tweede plaats is er de hoge kwaliteit van het snijwerk

met een fraaie dieptewerking en gedetailleerde uitwerking. In de derde plaats is de inhoudelijke rijkdom aan voorstellingen. Daarbij moet met name gewezen worden op de vele symboliek bij Geloof, Hoop en Liefde alsook op het Johannespaneel. Verder zijn er de vele boeiende details bij elementen uit de natuur, waarbij opvallend is, dat de vruchten en bloemen een sterk zuidelijk mediterraan karakter hebben.⁷ In 1768 schiep Johan George Hempel voor Sexbierum een meesterwerk van hoge klasse, dat in Nederland nauwelijks zijns gelijke vindt.

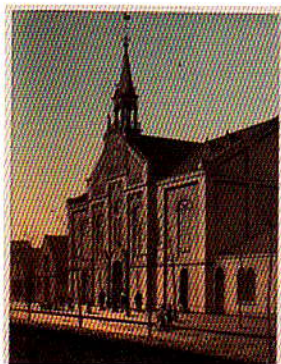
[Regnerus Steensma, Poelruit 24, 9285 LH Buitenpost, r.steensma@kpnplanet.nl]

Noten

- 1) G.J. Veenstra, 'Het kerkgebouw der Ned. Herv. Gem. te Sexbierum' in *Leeuwarder Nieuwsblad*, 18 nov. 1931.
- 2) S. ten Hoeve, *Friese preekstoelen*, Leeuwarden 1980, p. 141.
- 3) Gaarne betuig ik mijn dank aan de heer G. Papenburg te Buitenpost voor zijn hulp bij de determinatie van de vruchten en bloemen op de preekstoel.
- 4) Vermelding bij Veenstra.
- 5) S. ten Hoeve, 'De kerk van Sexbierum'. *Excursiebericht Stichting Alde Fryske Tsjerken*, 1973.
- 6) S. ten Hoeve, *Rococo in Friesland. Monument van de maand* jrg. 6, deel 7, Leeuwarden 1991, p. 14.
- 7) Analyse G. Papenburg.

PREEKSTOEL UIT OOSTERZEE IN ZAANDAM

Sytse ten Hoeve

In 1996 werd ik benaderd door de koster van de Gereformeerde Stationsstraatkerk in Zaandam. Hij was benieuwd naar de herkomst van de preekstoel in zijn kerk.

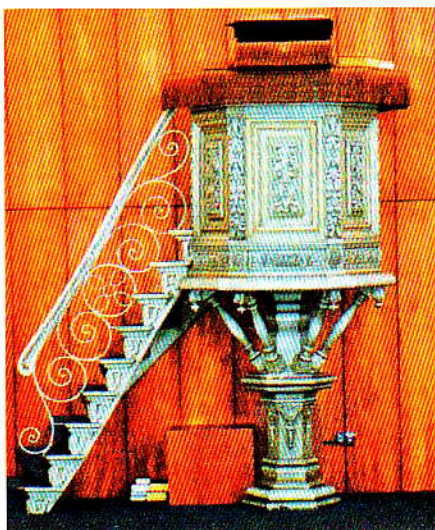

De Stationsstraatkerk werd in 1874 als Chr. Gereformeerde kerk gebouwd. De ontwerper van de in eclectische stijl opgetrokken zaalkerk was een bijzondere Fries: mijn verre verwant **Sytze Wopkes Wierda** (Hemrik, 1839-Kaapstad 1911). Deze slagerszoon uit Wijnjeterp ontwikkelde zich zonder veel opleiding vooral op eigen kracht tot bouwkundige, die een rol speelde bij de aanleg van spoorwegen, onder andere in Twente.

Toen hij zich in 1867 in Alkmaar vestigde hield hij zich in de Zaanstreek bezig met de overbrugging van het Noordzeekanaal. Hij ontwierp voor zijn eigen kerkgenootschap de kerk in Zaandam, maar ook kerkgebouwen in Baarn, 's Hertogenbosch, Hijum, Nieuwendijk, Tilburg en Emlichheim (D.) en verder schoolgebouwen als Instituut Eikenhorst in Baarn. In 1887 emigreerde hij naar Zuid Afrika, waar hij hoofd werd van Publieke Werken van de Zuid-Afrikaanse Republiek en in Kaapstad onder andere het Gouvernementgebouw en het Paleis van Justitie bouwde.

In de over Sytze Wierda in 1974 in Pretoria verde-

digde dissertatie wordt een hoofdstuk gewijd aan de Stationsstraatkerk.¹ De promovendus, Hermann Rex, schrijft over de preekstoel: “Die kansel in die Zaandamse kerkgebou was een van die elemente in die indrukwekkende kerkruimte, wat vanaf die voltooiing en ingebruikneming tot op die huidige dag die aandag van die kerk-gangers en bezoekers aan die historiese kerkgebou getrek heb. Veral treffend is die sierlike houtsnijwerk, wat deur die Friese kunstenaar R. van Andringa gemaak is.”

We zullen hierna nog zien dat R. van Andringa zeker geen beeldhouwer was, maar een Friese grietman. De preekstoel uit Oosterzee is niet door Wierda's toedoen in de kerk van Zaandam geplaatst. De voorganger van zijn kerk was een houten noodgebouw uit 1859 aan de Westzijde en daar zal de preekstoel eerst in gebruikt zijn. Hij is nu nog aanwezig in het huidige kerkgebouw dat sinds 2005 eigendom is van de Servisch Orthodoxe gemeenschap en gewijd aan de Heilige Nicolaas van Myra.

De kuip van de preekstoel is, behalve met snijwerk van omstreeks 1700, versierd met een wapen, bestaande uit drie boven elkaar geplaatste ('paalsgewijs' weergegeven)

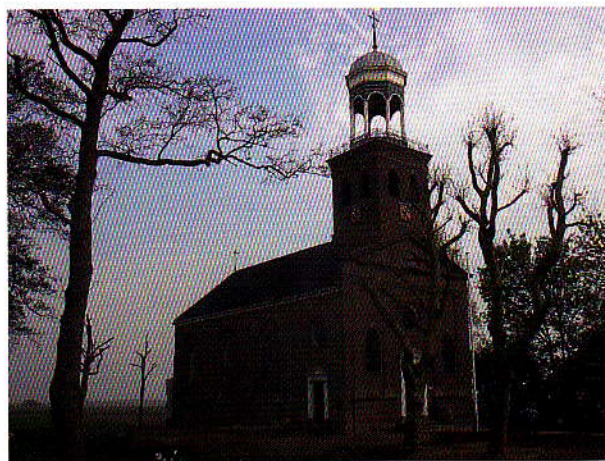
klaverbladen. Daaronder staat op een banderolle het opschrift: R.VAN ANDRINGA.

De aard van het snijwerk en het wapen maakten een Friese herkomst aannemelijk en die was ook vast te stellen.

Van Andringa en Oosterzee

Regnerus van Andringa (1674-1754) was van 1692 tot 1741 grietman van Lemsterland. Zijn grietenij omvatte de dorpen Delfstrahuizen, Echten, Eesterga, Follega, Lemmer en Oosterzee. Het laatst vermelde dorp kreeg in 1706 een nieuw kerkgebouw. Dat blijkt uit het subsidie 315 carolusguldens dat de Staten van Friesland daarvoor gaven en uit een gift van 36 carolusguldens voor een gebrandschilderd wapenglas.²

Over de bouw van de kerk zijn we niet geïnformeerd. De rekeningboeken van de kerkvoogdij over de jaren 1669-1718 en 1797-1825 waren in 1899 nog aanwezig, maar lijken nu verloren te zijn geraakt.³ Het kerkgebouw, dat op het huidige kerkhof stond, werd in 1859 afgebroken en vervangen door een nieuw, in neo-classicistische stijl opgetrokken gebouw met een koepeltoren. De ontwerper was mogelijk Lourens Hillebrandt van Noord (1830-1893) uit Lemmer. De kerk verrees op een nieuwe bouwplaats omdat de kern van het dorp zich in

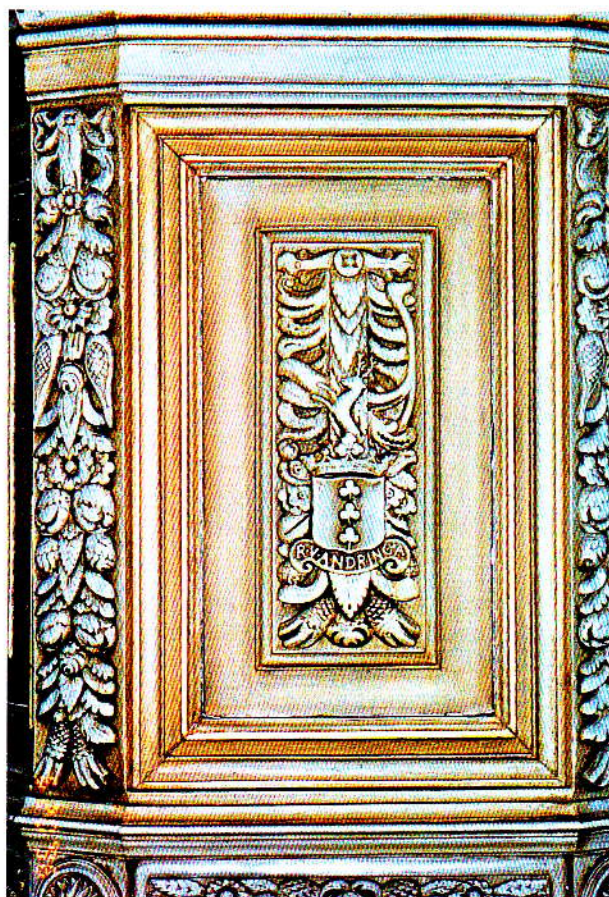
de achttiende eeuw in noordelijke richting had verplaatst in de richting van het vaarwater de Rien.

In de nieuwe kerk kwam een inrichting, compleet met preekstoel, in de stijl van het gebouw. De aannemer, Riemer Roelofs Dijkstra te Joure, moest die voor fl. 200 leveren. De oude preekstoel werd niet hergebruikt in de nieuwe kerk, zoals elders wel gebeurde, bijvoorbeeld in Hurdegaryp in 1711 en Easterwierrum in 1905). In de kerkelijke archivalia staat niets vermeld over de bestemming van de oude preekstoel. Alle afbraakmateriaal was voor de aannemer van de nieuwe kerk.⁴

Die aannemer was de Gereformeerde Riemer Roelofs Dijkstra (1828-1905) te Joure. Hij moet het kerkelijk meubelstuk in het jaar van de verwijdering uit Oosterzee nog hebben geschonken aan zijn geloofsgenoten in Zaandam voor hun in hout opgetrokken noodkerk in Zaandam. Deze noodkerk werd in gebruik genomen op 6 april 1860. In een verslag van de gebeurtenis in *De Bazuin* van 6 april 1860 wordt de preekstoel genoemd als 'een geschenk van br(oeder) Dijkstra uit Vriesland'.⁵ De preekstoel verhuisde uit de noodkerk in 1874 naar de nieuwe, in eclectische stijl gebouwde Stationsstraatkerk en kreeg toen een voetstuk en een trap in die stijl en een groot klankbord.

Het snijwerk

De preekstoelkuip is een goed voorbeeld van kistenmakerswerk. De als kistenmaker werkzame ambachtslieden waren schrijnwerkers of meubelmakers, die ook kerkmeubilair maakten. Soms vervaardigden ze ook het snijwerk aan hun werkstukken, maar niet zelden schakelden ze daar, vooral als het om veel en belangrijk werk ging, speciale beeldhouwers voor in. Die werden wel 'antiek-snijders' en soms zelfs 'handieksnijders' genoemd. Het 'antiekwerk' aan de oude preekstoel van Oosterzee bestaat vooral uit versieringen in de vorm van bladeren, bloemen en vruchten. Op de hoeken van de kuip vinden we die opgenomen in aan een strik opgehangen festoenen van het type dat veel op 'rankenkasten' uit de 17de en 18de eeuw wordt aangetroffen. De houtsnijders waren

vertrouwd met het maken van zulke festoenen doordat het werk aan kasten hun belangrijkste bezigheid was. Karakteristiek voor de festoenen van de preekstoel en opmerkelijk zijn de daarin opgenomen, opengebarsten vruchten (uitgerekte granaatappelen?), die triviaal gezegd lijken op tennisrackets. Op de panelen zijn 'taaië', wat uitgetrokken bladeren gesneden. Op het voorpaneel valt behalve het Andringawapen een asymmetrische stengel met bladeren op. Onder de festoenen vinden we gesneden rozetten en onder de panelen horizontaal geplaatste festoenen.

Preekstoelen en andere kerkmeubels van omstreeks 1700 met een dergelijke versiering zijn in Friesland niet zeldzaam. Meestal vertoont het snijwerk in detail onderling grote verschillen. Het snijwerk op de preekstoel van Oosterzee vertoont evenwel zeer grote overeenkomsten met dat aan de kansel van Tjerkgaast, zodat wel geconcludeerd moet worden dat hun decoraties door dezelfde beeldhouwer zijn vervaardigd. De weergave van de bladeren, maar vooral van de opengebarsten vruchten en van de asymmetrische stengel met bladeren op het voorpaneel zijn identiek. De preekstoel van Tjerkgaast dateert met de dorpskerk uit 1703. Uit die tijd zijn geen archivalia over de kerkbouw- en -inrichting bewaard gebleven en er is geen naam is overgeleverd van de vervaardiger van het houtsnijwerk.

Nog wijst een ander kerkmeubel in de richting

van deze ambachtsman: de vroedschapsbank in de Martinikerk van Sneek. Na de instorting van het gebouw vanaf 1682 en de daar op volgende herinrichting kwam er in 1689 een nieuwe magistraatsbank tot stand. Daarboven werden in 1690-1691 drie monumentale wapenborden geplaatst met rijk beeldhouwwerk van de Leeuwarder beeldsnijder/'hanticsnijder' Gerrit Tomas Payaar. De banken zelf hebben eenvoudiger snijwerk in de vorm van festoenen. Die zijn sterk verwant aan die op de preekstoelen van Oosterzee en Tjerkgaast. Vooral de opengebarsten vruchten zijn weer opvallend.

De grote betalingen voor het snijwerk in Sneek werden eerder gedaan: op 19 juli 1689 een bedrag van 250 carolusgulden aan Benedictus (Bendix) en Gepke Aukes en op 28 november 1689 nog 479 carolusgulden aan Gepke Aukes en 'Bendix kistemaker te Bolsward'.⁶ Gepke Aukes werd bij zijn huwelijk in Sneek op 10 juli 1674 timmerman genoemd.

Benedictus of Bendix is te identificeren als de Bolswarder kistenmaker Benedictus Jans. Hij sloot in die stad in 1680 zijn tweede huwelijk met Grietje Piers en in 1686 zijn derde huwelijk met Minke Claasens.

Hij signeerde de preekstoel van Langweer:

'BENEDICTVS IANS ANNO 1684 FESET' (sic!).⁷

Benedictus Jans kan evenwel het snijwerk aan de preekstoelen in Oosterzee en Tjerkgaast niet hebben gemaakt, want hij stierf in 1690, toen op 1 november in zijn sterfhuys in Bolsward inventarisatie werd gedaan.⁸ Daaruit blijkt overigens dat hij schulden had aan houtsnijders en dat hij die waarschijnlijk voor beeldhouwwerk inschakelde. Hij maakte onder andere gebruik van de diensten van een 'Beeldsnijder tot Worcum' en liet de kistenmaker Pieter ook snijwerk uitvoeren. Was dit wellicht Pieter Pietersz. Posthumus die in 1662 de kolommen vervaardigde van de beroemde preekstoel in de Martinikerk te Bolsward? Hij zal in 1706, toen de preekstoel van Oosterzee werd gemaakt, niet meer hebben geleefd.

In Sneek ontving de schrijnwerker **Johannes Scrinerius** op 30 december 1690, dus na de dood van Benedictus Jans, het bedrag van f. 46-13-0 voor werk aan

de vroedschapsbank.⁹ Zou hij wellicht de vervaardiger van het snijwerk kunnen zijn en dan ook van dat aan de preekstoelen van Oosterzee en Tjerkgaast? Van Johannes Scrinierius is vooral meubelmakerswerk bekend. Hij leverde bijvoorbeeld in 1712 voor de Franeker Academie voor 40 carolusguldens de notenhouten boekenkast voor de berging van de 12-delige Atlas Major van Willem Jansz. Blaeu. Dat is de kast die nu als een pronkstuk in Tresoar wordt bewaard.¹⁰

Misschien brengen nieuwe archiefvondsten nog eens duidelijkheid over de vervaardiger van het snijwerk aan de preekstoelen van Oosterzee, Tjerkgaast en aan de vroedschapsbank in de Martinikerk in Sneek.

Sytse ten Hoeve, Tramstrjitte 43, 8771 RR Nijland;
shoeve@xs4all.nl

Noten

- 1) Hermann Rex, *Die Lewe en werk van Sytze Wopkes Wierda in Nederland met verwijzing na sy betekenis vir die Zuid-Afrikaansche Republiek*, (Dissertatie Pretoria 1974) 242. Vgl.: Foppe Kooistra, 'Sietze Wopkes Wierda, een Friese architect in Zuid-Afrika', in: *Fryslân XIV-4*, (Leeuwarden 2008) 21-24.
- 2) Tresoar. Archief Staten van Friesland (toegangnr. 5), nr. 2683. Register van Betalingsordonnanties op de ontvanger van de Consumptiën 1705-1721. Hoofdstuk 'Particuliere uitgaven', 18 juni en 13 augustus 1708.
- 3) J.L. Berns, *Oude Kerkelijke Archieven in Friesland*, (Den Haag 1899) 100-101.
- 4) Tresoar. Archief Hervormde gemeente Oosterzee-Echten-Bantega (toegangnr. 244-58), nrs. 101 en 103. Bestekken e.d.
- 5). *De Bazuin*, jg. 8 nr. 14, 6 april 1860 :
EBENHA&ZER!!
Moge de gemeente der Chr. Afges. te Zaandam in vollen nadruk zeggen. Ja, dank zij den grooten Koning der kerk dat ook nu deze gemeente eindelijk een huis des gebeds mogt bouwen, waartoe bij aan en voortgang harten en handen werden geopend door grootere en kleine bijdragen.
Den WelEerw. Heer Enting mogt bij een gepaste

toespraak den 23 Sept. des vorigen jaars den 1sten steen leggen, en reeds den 22 Maart mogt ZEw. de 1ste Leerrede naar aanleiding van Matth. 16:18 voor eene groote schaar uitspreken.

Dank zij ook den kerkenraad der gemeente te Zutphen, die zoo welwillend hunnen leeraar wilden afstaan om den eersten rustdag het dienstwerk te verrigten.

Dank zij den bouwmeester Br. Peppink van Amsterdam, die zoo in alles ons voordeel heeft gezocht en gezorgd voor netheid en doelmatigheid. Dank zij Br. Dijkstra uit Vriesland voor de zoo nette predikstoel ons cadeau gezonden.

Vervulle de Heere genadiglijk zijne belofte aan zijn kerk gedaan, en wone Hij onder ons, dat 't Hem tot eer Zijns naams believe door zijnen Geest te werken opdat velen als levende steenen, onder de bediening Zijns Woords worden toegevoegd, is de hartelijke wensch en bede des kerkerads.

Namens dezelve: W. Baas en J. Hooft, Ouderl. Vriendelijke mededeling van Peter F. Dillingh te Dordrecht, van wie ik ook enige informatie betreffende Sytze Wopke Wierda ontving alsmede een foto van de preekstoel in zijn oude opstelling in de Stationsstraatkerk in Zaandam.

- 6) Gemeente-archief Sneek (Ga. Sneek). Archief Hervormde Gemeente Sneek, nr. 115. Register van uitgaven en inkomsten betreffende de Martinikerk te Sneek, 29 juli, 28 november en 30 december 1689.
- 7) Sytse ten Hoeve, *Friese Preekstoelen*, (Leeuwarden 1980) 121-123.
- 8) Tresoar. Archief Nedergerecht Bolsward (toegangnr. 13-08), nr 145. Inventarisatieboek 1685-1691, 1 november 1690, fol. 252-258.
- 9) Ga. Sneek, Register Martinikerk, 30 december 1689.
- 10) Tresoar. Statenarchief (toegangnr. 5), nr.2683, 29 april 1712.

Vgl. de homepage van Martin Engels: <http://home.wanadoo.nl/m.bourgonjen/Blauw/tekst.htm/>

MET DE RUG NAAR HET VOLK OF: MET DE RUG NAAR GOD?

De liturgische inrichting van de rooms-katholieke kerk na 1960

De omkering van de priester, met het gezicht naar het volk, en de plaatsing van een volks-altaar ter vervanging van het oude hoofdaltaar, is datgene wat het meeste opvalt in de rooms-katholieke kerken sinds plm. 1960. Het verhaal, dat daarbij verteld wordt, lijkt simpel en doorzichtig: minder mysterie, en meer gemeenschap rond de tafel des Heeren.

Uit de ontwikkelingen, die erop gevolgd zijn, mag men voorzichtig concluderen, dat er meer aan de hand geweest is.

Allereerst, dat het tegenover elkaar stellen van “mysterie” en “gemeenschap” niet helemaal terecht is.

Bij de oude kerkinrichting, waarbij alle gelovigen in dezelfde richting baden en vierden als de priester, die letterlijk voorganger – vooropganger – was, bestond er wel degelijk gemeenschap. De factor, die alles en allen naar zich toe trok en op wie alles gericht was, was God. Naar Hem richtte iedereen gezicht en handen. De priester bad, aan de voet van het altaar, veelzeggend: Ik mag opgaan naar het altaar van God; van God die mijn jeugd verblijdt (volgens een psalmvers uit de Vulgata).

Het praten in de kerk, het naar elkaar omkijken, om van kaartspel maar te zwijgen, gold als hoogst ongepast, omdat het Hem te kort deed. De kerkruimte was dan ook gedecoreerd als een Huis dat Hem waardig was.

De protestantse liturgie, hoe anders ook ingericht dan de roomse, had overigens oorspronkelijk dezelfde trekken. De verheven kansel met daarop de Bijbel had iets van een heilige verhevenheid. Bij het begin van de dienst besteeg de predikant als een echte Dienaar des Woords de trap met dezelfde eerbied als mijnheer pastoor de altaartreden. In oude instructies, die de samenkomst vóór de aanvang van de dienst regelen, kom je tegen,

dat er voorgelezen wordt uit de Schrift of geoefend met een psalm, en inleidend orgelspel op de gezangen. Kennelijk was het in de reformatie ook de bedoeling, dat men zich richtte op God en dat andere bezigheden in de kerk Hem onwaardig waren.

Opeens was dat allemaal weg: het oude hoogaltaar, heiligenbeelden, muurschilderingen, kandelaars en soms ook de knielbanken. Natuurlijk had deze tweede beeldenstorm een incubatietijd gekend. In de katholieke kerken was al vóór 1940 een luidruchtige verslonzing aan de gang in het gedrag van de kerkgangers. Laat komen, geschuiifel, gerochel en gekuch, te vroeg weglopen, lawaaiige jeugd: het was duidelijk, dat er iets op zijn eind liep. Bij de protestanten moest je op tijd zijn – want de deuren gingen dicht – maar ook daar werd toezicht nodig op de kraak, terwijl de nette kerkgangers vóór de aanvang van de dienst zo luid en algemeen met elkaar converseerden, dat de organist er nauwelijks boven uit kon komen.

Niemand zegt het hardop, maar het is wel waar: God als aanwezige Heer, voor wie je alle andere activiteiten staakt om Hem te horen, te aanbidden, en dankbaar Zijn sacramenten te ontvangen, raakte aan het verdampen.

Theologen begonnen te schrijven over de dood van God, of wierpen zich op het verleggen van Zijn aanwezigheid van transcendentie naar immanentie, Jezus als tot actie stimulerende Heiland, enzovoort.

De kerkruimte werd omgetoverd van mystieke weergave en voorafbeelding van het hemelse vaderland in een gemeenschapsruimte.

De wijze waarop dat gebeurde spreekt boekdelen. Bij ontstentenis van een concept om sacraal vorm te geven aan een andere – meer horizontale – theologische en liturgische gerichtheid, koos men dikwijls de vorm van wat men in het profane en huiselijke leven als gemeenschapsruimte kende. Veelzeggend is, dat er vaak weinig architectonische assistentie was bij deze operatie. Dit komt deels, omdat men, steeds mondiger wordend en bedreven in het klussen door de alom verschijnende bouwmarkten, meende dit zelf wel te kunnen; deels doordat de professionele bouw-wereld het ontwerpen van kerken staakte, omdat men zelf niet meer wist hoe zo'n gebouw er uit moest zien, of dat de opdrachtgever geen overtuigende visie kon aandragen. In veel rooms-katholieke kerken zag je de inrichting parallel verlopen met wat de bouwmarkten in hun folders aan materialen aanprijzen.

Toch zie je vanaf de jaren tachtig een proces op gang komen om, soms schoorvoetend, terug te komen op de onttaking van de interieurs.

Het Bisdom pleegt goedkeuring voor een verandering aan de kerken voor te leggen aan een Commissie voor Kerkelijke Kunst. Hierin wordt zitting genomen door veelal professionele deskundigen op het gebied van architectuur, decoratie en liturgie.

De adviezen van deze commissie worden allengs meer en meer overgenomen door de parochiebesturen.

Hierin speelt ook de trend mee, die men bij de herinrichting van andere openbare gebouwen ziet: goede architectuur valt vroeg of laat altijd herwaardering ten deel.

Ook meent de commissie bij de jongere generatie een hernieuwd verlangen te bespeuren naar sacraliteit en een gezond besef voor stijl.

In weerwil van alles wat er over gemeenschap in de liturgie opgeld heeft gedaan blijven wij van mening, dat de kern van iedere liturgische gemeenschap uiteindelijk gelegen is in de "aanraakbaarheid Gods". Zelfs een absoluut beeldenloze religie als die van Israël en de Islam kent de Twee stenen Tafelen, de cherubs op de Ark van het Verbond en de Kaäba in Mekka. In een kerk dienen een Bijbel, godslamp of tabernakel een verering genietend punt te zijn, waarop de samenkomst zich richt en dat een der wezenlijke redenen vormt waarom men naar de kerk gaat: een tastbaar teken van de levende God.

In alle oervormen van kerkelijk leven komt men dit tegen: de uitlegger van de Schriften, het water van de doop, de handoplegging en Hem herkennen aan het breken van het brood.

Deze gegevens zijn van hand tot hand en van bouwstijl tot bouwstijl tot ons gekomen. Wat is er op tegen om de liturgie niet alleen te herbronnen naar overgeleverde teksten, maar ook naar overgeleverde gebouwen? Het beleid van het bisdom stelt altijd eerst de vraag naar wat de architect van destijds gehoopt heeft neer te zetten, en komt vervolgens met ideeën om daar vrede mee te sluiten en er een vruchtbaar vervolg aan te geven.

Zo doen we tenslotte met de Bijbel ook.

L.M. van Ulden ofm

Bernhard van Haersma Buma 2008. *Grote of Jacobijnerkerk te Leeuwarden. Historie en architectuur van een kloosterkerk*. Leeuwarden. Friese Pers Boekerij. ISBN: 978-90330-0648-7. Gebrocheerd, 96 pagina's, 56 afbeeldingen, waarvan 43 in kleur.

Jos Stöver

De Friezen slaagden er telkens weer in om prestigieuze kloosterorden naar hun gebied te krijgen. Al in de twaalfde eeuw waren zij in staat de toentertijd moderne, want sterk hervormingsgezinde Premonstratenzer en Cisterciënzer orden in Friesland te laten neerstrijken. En zoals we weten met groot succes.¹

Minder dan een eeuw later, zo rond 1245 was het weer raak. Dit keer waren het de Dominicanen, die slechts zo'n dertig jaar na de stichting van hun orde door Dominicus de Guzman (1215), een vestiging in Leeuwarden kregen. Dit was na Utrecht (1232) de tweede Dominicaner vestiging in het huidige Nederland, waarna nog twaalf stichtingen zouden volgen, waaronder in Groningen, Zwolle, Zutphen en Maastricht.² Net als bij de Premonstratenzer en Cisterciënzer stichtingen was ook bij deze de Friese adel nauw betrokken. Het geeft wederom aan dat de adel in dat vaak als nogal afgelegen beschouwde Friesland wel degelijk over zowel de mid-delen als de interregionale, zelfs internationale contacten beschikte om dergelijke belangrijke kloosterstichtingen voor elkaar te krijgen.³ Aan de andere kant hadden ze ook wel wat te bieden. Friesland was een rijk en relatief dichtbevolkt gebied.

Is van de meeste Friese kloosters bovengronds nauwelijks iets bewaard gebleven⁴, van de Dominicaner vestiging in Leeuwarden resteert de kloosterkerk en zelfs een deel van de kloostergebouwen. De monumentale architectuur en de bouwgeschiedenis daarvan, zijn onlangs beschreven in een bondige, maar onderhoudende uitgave van de hand van Bernhard van Haersma Buma.

Het boekje telt vier hoofdstukken, voorafgegaan door een korte inleiding, waarin onder meer wordt ingegaan

op de doelstelling van het boekje: een gids voor de bezoekers van de kerk. Na deze vier hoofdstukken volgen nog een beschrijving van de dispositie van het grote orgel en een literatuurlijst.

In hoofdstuk 1 beschrijft Van Haersma Buma de geschiedenis van de Dominicaner stichting in Leeuwarden door de eeuwen heen. Hier blijkt weer de nauwe betrokkenheid van de adel bij de stichting. Dit keer waren het de Cammingha's, een edel geslacht met uitgestrekte bezittingen in Leeuwarden en omgeving. Zij stelden de grond waarop het klooster werd gebouwd beschikbaar. Kennelijk was de Dominicaner levenswijze aantrekkelijk. Deze bedelmonniken zetten zich vanuit een apostolisch armoede-ideaal in om de christelijke boodschap in zo zuiver mogelijke vorm onder de mensen te brengen. Hoe dan ook was de orde – evenals zijn Franciscaner tegenhanger – een groot succes. Rond 1300, dus minder dan een eeuw na de stichting, waren er in heel Europa liefst 650 Dominicaner vestigingen. Een erg 'hippe' orde dus, die vanwege de nadruk op theologische studie tevens een aantal grote middeleeuwse denkers heeft voortgebracht, zoals Albertus Magnus (1200-1280) en Thomas van Aquino (1244-1274). De eerste heeft nog gepreekt in Leeuwarden. Nooit geweten.

Nederland telde in de Middeleeuwen veertien Dominicaner kloosters, waarvan weinig is overgebleven. Vele zijn tijdens de Reformatie opgeheven en vervolgens afgebroken. Dit lot trof bijvoorbeeld Nederlands oudste stichting te Utrecht, waarvan het klooster direct na het verbod op de katholieke eredienst van 1580 werd gesloopt. De snelle sloop wordt wel geweten aan de haat die jegens de Dominicanen zou hebben bestaan, vanwege hun rol in de inquisitie.⁵ Maar ook de situering

van de kloosters midden in steden zal een rol hebben gespeeld. De leegstaande kloosters waren in de stad, waar grond kostbaar was, vast en zeker een geliefde prooi voor toenmalige projectontwikkelaars. De kloosters kwamen ook leeg te staan omdat de in de regel oudere parochiekerken binnen de stedelijke gemeenschap het primaat behielden en na de Reformatie voor de Hervormde eredienst in gebruik werden genomen. Anders ging het in Leeuwarden, waar juist de Dominicanerkerk uitgroeide tot de hoofdkerk van de stad, ten koste van de andere parochiekerken, ja zelfs van de oudste, aan Sint-Vitus gewijde kerk. Opmerkelijk, omdat de anciënniteit in de middeleeuwen en daarna een belangrijk gegeven was. Begrijpelijk in het geval van Leeuwarden,

omdat de Dominicanerkerk daar al spoedig een rol in het bestuur speelde, waaronder sinds 1494 als vergaderplaats voor de Landdag. Na de Reformatie werd het Dominicanerklooster als klooster weliswaar opgeheven, maar bleef het kerkgebouw als traditionele plaats van samenkomst in gebruik, wat de redding van het gebouw betekende. De Leeuwarder parochiekerken werden succesievelijk afgebroken.⁶

In hoofdstuk 2 staat de bouwgeschiedenis van de Dominicaner of Jacobijnerkerk centraal. Dit gebeurt aan de hand van onder meer resultaten van archeologisch en bouwhistorisch onderzoek. De onderzoeksresultaten van deze disciplines zijn destijds niet op elkaar afgestemd,

zodat er lange tijd niet tot een eenduidige bouwgeschiedenis kon worden gekomen. Nieuw, meer interdisciplinair onderzoek heeft gelukkig geleid tot een plausibele bouwgeschiedenis. Van Haersma Buma presenteert in dit hoofdstuk in totaal vier belangrijke bouwfasen.

De eerste bouwcampagne betrof een relatief kleine romano-gotische zaalkerk die ten tijde van de stichting van het klooster in 1245 zal zijn gebouwd. Deze wordt rond 1300 opgevolgd door een grotere kerk – aanvankelijk eveneens in romano-gotische trant – die echter niet wordt voltooid, omdat men tijdens de bouw tot planwijziging besluit. Het resultaat van deze nieuwe fase vormt nog altijd de kern van het huidige gebouw. Rond 1300 bestaat de kerk uit twee even hoge beuken, waarvan de zuidelijke aan de oostzijde veelhoekig is gesloten ten behoeve van de koorruimte. De noordelijke beuk is aanzienlijk smaller dan de zuidelijke en aan de oostzijde recht gesloten. Rond 1500 volgt een forse uitbreiding, waarbij de kerk een brede zuidbeuk krijgt. In 1521 tenslotte wordt de kerk aan de westzijde over de volle breedte met een travee verlengd.

Het betoog is op zich helder en de ontwikkelingen zijn goed beschreven. Toch heb ik wat kanttekeningen. De eerste betreft een, naar ik aanneem, redactioneel foutje.

Tijdens de eerste fase van de bouwcampagne rond 1300 wilde men aanvankelijk een romano-gotische kerk bouwen. Van Haersma Buma geeft daarvoor goede argumenten: de ruitvormige pijlersbases die tijdens het archeologisch onderzoek werden aangetroffen zullen inderdaad bedoeld zijn om zwaar geprofileerde pijlers te grondvesten, die op hun beurt waarschijnlijk koepelgewelven hadden moeten dragen. Opeens werden de plannen omgegooid en werd er voor een compleet nieuw bouwconcept gekozen. Daarbij zou gekeken zijn naar de ‘beroemde gotische kloosterkerk van Klaarkamp’ die net zou zijn voltooid. Dit kan niet kloppen. De kerk van Klaarkamp was verre van gotisch. Uit opgravingen van rond 1940

weten we dat de kerk te Klaarkamp het klassieke cisterciënzer bouwconcept volgde. Op de oostzijde van een basilicaal schip sloot een meerbeukig dwarsschip aan. In de aan de oostzijde gelegen zijbeuken van de dwarsarmen, aan weerszijden van het ondiepe en rechtgesloten koor, waren kapellen ondergebracht. De kerk leek daarmee op de tweede abdijkerk van moederklooster Citeaux uit 1140-1150.⁷ Kortom: er was niets gotisch aan. Waarschijnlijk bedoelt de auteur de cisterciënzer abdijkerk in Aduard, waarvan de bouw rond 1240 startte en rond 1300 wel zal zijn afgerond. Opmerkelijk daarbij is dat de Aduarder kerk iets eerder op dezelfde pagina genoemd wordt als referentiepunt voor de allereerste Jacobijnerkerk in Leeuwarden en als een toonbeeld van de romano-gotiek wordt aangeduid, terwijl juist deze kerk met zijn omgangskoor en veelhoekige straalkapellen als een van de eerste uitingen van de gotiek in Nederland kan worden gezien. Het kan niet anders of er is hier sprake van verwisseling.

Het tweede kritiekpunt is meer inhoudelijk van aard en betreft Van Haersma Buma’s architectuurhistorische duiding van de Jacobijnerkerk. Deze passage komt niet helemaal uit de verf en ik kreeg bij lezing de indruk, dat de auteur binnen het bestek van dit boekje wat te weinig ruimte had om architectuurhistorisch flink uit te pakken. Zo betwijfel ik, of de Aduarder kerk als voorbeeld heeft gediend voor de Dominicanerkerk in Leeuwarden, zoals de auteur (waarschijnlijk⁸) wil. Althans niet wat betreft het bouwconcept.⁹ Zowel de Dominicanen als de Franciscanen ontwikkelden in de loop van de dertiende eeuw een eigen architectonisch vocabulaire, dat men wel met bedelordearchitectuur kan aanduiden.

Wolfgang Schlenklung betoogt in zijn overzichtswerk van bedelordearchitectuur, dat met name profane architectuur een vroege inspiratiebron is geweest voor de bouwkunst van de bedelorden. Niet zo vreemd als men zich bedenkt, dat bedelmonniken, voorafgaand aan de bouw van eigen kloosters, gewone stadsgebouwen

betrokken. Zo kregen de Dominicanen in Parijs, een van de oudste en belangrijkste vestigingen, een oud hospitaal overgedragen, dat als kerk werd ingericht. Dit zaalgebouw bestond uit twee door een arcade gescheiden beuken van ongelijke breedte, een opzet die de Dominicanen vervolgens geregeld bij de bouw van nieuwe kloosterkerken toepasten. De kerkenbouw was bovendien aan strenge regels gebonden. Een Dominicaner kerk mocht niet te groot zijn en moest sober zijn uitgevoerd. Afgezien van het koor mocht de kerk niet zijn overwelfd.¹⁰ Op deze wijze drukten de Dominicanen als het ware in steen uit, dat zij midden in de samenleving stonden en dus niet een aparte 'kaste' vormden, zoals veel andere orden. Het is opmerkelijk hoezeer de Jacobijnerkerk in Leeuwarden in haar gestalte van rond 1300 voldoet aan het vroege Dominicaner ideaal.

Rond 1300 waren er al talrijke bedelordekerken basilicaal van opzet, geheel overwelfd en driebeukig uitgevoerd en dus de voorgeschreven soberheid ver voorbij. Kennelijk had men in Leeuwarden behoefte aan een meer oorspronkelijk bouwconcept en brak men daarom zelfs met een ouder bouwplan. De reden voor deze planwijziging kennen we nu niet meer. Wie weet wilde men met dit streng Dominicaner bouwconcept de bijzondere status van het Leeuwarder convent onderstrepen. Per slot van zaken was het de op een na oudste stichting van de orde in de Nederlanden en was het prestigieuze bouwconcept uit Parijs daarom aantrekkelijk.¹¹ Of misschien is (tegelijktijd) de kloostertucht hersteld en heeft men dit in steen tot uitdrukking willen brengen. Hoe dit ook zij: de Leeuwarder kerk past uitstekend in de Dominicaner bouwtraditie en ik zie geen connectie met de Friese cisterciënzer kerken.

Hoofdstuk 2 verhaalt verder over de totstandkoming van de kloostergebouwen, die uit de dertiende en veertiende eeuw stammen, en de twee grote bouwfases van de zestiende eeuw, toen de kerk zijn huidige aanblik kreeg. Uit deze bouwcampagnes blijkt wel hoe populair de kerk

was, of misschien beter gezegd, hoezeer de Dominicanen in een concurrentiestrijd waren verwickeld met de andere stadskerken. We weten immers, dat ook de Vituskerk in deze periode fors werd uitgebreid, althans, daartoe werden verschillende pogingen gedaan, die echter niet tot het gewenste succes hebben geleid.¹²

In hoofdstuk 3 maken we een wandeling door van de kerk en komen alle onderdelen van het interieur aan de orde. Van het ultra-moderne verrijdbare liturgische centrum tot aan de oude muurschilderingen in de zuidbeuk van de kerk. De tekst is onderhoudend, niet in de laatste plaats vanwege de talrijke anekdotes die hier verteld worden. Deze brengen de geschiedenis als het ware tot leven. Wist u, dat de vrouw van Rembrandt van Rijn uit Leeuwarden afkomstig was en in de Jacobijnerkerk is gedoopt? Opmerkelijk vind ik de wel heel korte beschrijving van de bijzondere grisaille in het koor. Deze geeft een indruk van het grafmonument van de Nassaus, dat in 1795 werd vernield. De auteur noemt de grisaille wel, maar vertelt verder niets over de geschiedenis van dit kunstwerk.

Het vierde en laatste hoofdstuk beschrijft een wandeling rond de kerk. Een leuk idee, omdat prachtig is beschreven hoe de kerk in het stedelijk weefsel is opgenomen. Leuk om te lezen. Ook de kerk zelf wordt aan de buitenkant nader beschouwd. Alle gevels en aanbouwen, waaronder de zogeheten Broodkapel, die aan de zuidzijde tegen het koor is gebouwd.

Het boekje is keurig verzorgd en grotendeels in kleur geïllustreerd. Wel ontbreekt in een publiksuitgave als deze een verklarende woordenlijst. De literatuurlijst is echter behoorlijk uitgebreid en up-to-date, dat is iets dat in populair-wetenschappelijke boekjes nogal eens ontbreekt. Wel jammer dat het boek van Schlenklung niet is opgenomen, hoewel dat natuurlijk een Duitse uitgave is, waarin ook nauwelijks Nederlandse bedelordekerken zijn opgenomen. Wat soms tegenvalt is de kwaliteit

van de foto's. Sommige foto's vertonen perspectivistische vertekening, staan niet recht, zijn slecht ingekaderd of matig belicht (flitslicht). Architectuurfotografie is een vak apart, maar wordt vaak te licht genomen. Goed beeldmateriaal kan een boek maken of breken.

Al met al steek ik de loftrompet over dit boek. Als u het heeft uitgelezen, heeft u een goed beeld van de Grote of Jacobijnerkerk, haar geschiedenis en haar betekenis voor Leeuwarden. Voor de auteur hoop ik, dat hij ooit kans ziet een wetenschappelijke uitgave te publiceren, zodat alle onderzoeksgegevens eens goed worden gepresenteerd.

Noten

- 1) Waaronder Gerkesklooster (1249) in Friesland en de Sint-Bernardusabdij in Aduard (1192). Het laatste was tenminste even succesvol als het Klaarkampster moederklooster. Het premonstratenzer Mariëngaarde werd omstreeks 1163 gesticht, men leefde er naar de strenge kanunikkenregel van Norbert van Xanten. De stichting van Klaarkamp bij Rinsumageest vond rond 1165 plaats en wel rechtstreeks vanuit Clairvaux, een van de oudste moederkloosters van de orde.
- 2) In totaal waren er liefst 57 vestigingen van de bedelorden in de Nederlanden gesticht. Zie hierover Thomans Coomans 2002. 'De middeleeuwse bedelordearchitectuur in Nederland'. In: *Bulletin KNOB* 2002-6, pp. 173-200.
- 3) Men leze het voortreffelijke, onlangs verschenen boek van P. Noomen over de geschiedenis van de Friese stinzen, dat een prachtig overzicht geeft van de Friese adellijke geslachten en de netwerken waarin zij functioneerden. P.N. Noomen 2009. *De stinzen in Middeleeuws Friesland en hun bewoners*. Hilversum (= Middeleeuwse Studies en Bronnen XCIV).
- 4) Archeologisch gesproken hebben deze terreinen echter grote waarde. De meeste terreinen in Friesland en Groningen, die resten van kloosters bevatten, zijn archeologisch rijksmonument. Vorig jaar nog werden Klaarkamp en Aduard onder rijksbescherming geplaatst.
- 5) Wat een formele pauselijke opdracht voor de Dominicanen was, geformuleerd in de bul *Ille humani generis*, uitgevaardigd in 1231 door paus Gregorius IX.
- 6) G.P. Karstkarel 1987. 'De H.H. Vitus, Maria en Catharina. De verdwenen middeleeuwse parochiekerken in Leeuwarden'. In: *Keppelstok* 35, november 1987, p. 74-91.
- 7) H. Praamstra & J.W. Boersma 1977, 'Die archäologischen Untersuchungen der Zisterzienserabteien Clarus Campus (Klaarkamp) bei Rinsumageest (Fr) und St. Bernardus in Aduard (Gr)', in: *Palaeohistoria. Acta et communicationes instituti bio-archaeologici Universitatis Groninganae*, XIX, 173-259.
- 8) Ik ga er daarbij vanuit, dat de auteur inderdaad niet de Klaarkampsterkerk maar de Aduarderkerk bedoelt. Zie mijn opmerkingen hierboven.
- 9) Hoewel de Dominicanen in eerste instantie wel schatplichtig zijn aan de Cisterciënzers wat betreft hun kerkenbouw. Zie W. Schlenklung 2000. *Architektur der Bettelorden. Die Baukunst der Dominikaner und Franziskaner in Europa*. Darmstadt. P. 45-52. Qua detaillering zien we soms referenties naar de in de omgeving heersende bouwtrant. Dat gaat naar mijn idee op voor de westgevel van de Franciscanerkerk te Bolsward, die met zijn klimmende reeks nissen lijkt aan te sluiten bij de romano-gotiek. Dit in tegenstelling tot de rest van het gebouw, dat een typisch voorbeeld is van gotische Franciscaner architectuur.
- 10) Schlenklung 2000, p. 27.
- 11) Of was het in oorsprong toch het oudste, wat door Van Haersma Buma niet aannemelijk wordt geacht. Hoe dan ook: referenties binnen de Dominicaner kerkenbouw zijn ook elders te signaleren, zoals de kloosterkerk in Toulouse, een van oudste vestigingen binnen de orde, waar men na de vestiging van een universiteit in die stad, het tweebeukige bouwconcept van de Dominicaner kerk in Parijs (gevestigd in een voormalig hospitaal) overnam. Schlenklung 2000, p. 53-54.
- 12) Een prestigieuze bouwcampagne rond 1520, waarbij onder andere een hoge toren werd gebouwd, ten spijt. Naast een mogelijke behoefte aan ruimte voor de groeiende Leeuwarder gemeenschap waren deze werkzaamheden vast en zeker ook bedoeld om het imago van de oudste kerk op te poetsen. Helaas is deze bouwcampagne nooit voltooid en stond de kerk er rond 1580, toen de katholieke eredienst werd verboden, slecht bij. Zie noot 6.

Herman van den Ende 2008. *Makkum en Cornwerd. Een protestantse gemeente en haar gebouwen 1580-2006*. Harlingen. Protestantse Gemeente te Makkum. ISBN: 978-90-813389-1-2. Gebrocheerd, 120 pagina's, 74 afbeeldingen, waarvan 48 in kleur.

Jos Stöver

Aanleiding voor het verschijnen van bovengenoemde titel is het 350-jarig bestaan van de protestantse gemeente van Makkum en Cornwerd. Het boek verscheen in de serie Makkumer Sier, waarin al drie delen verschenen.¹ Herman van den Ende heeft met dit boek een uitstekende prestatie geleverd. Men ging ook niet over een nacht ijs, want de auteur werd bijgestaan door een uitstekende redactie: Dolf van Weezel Errens en Sytze ten Hoeve² zijn bekende namen op het gebied van het Friese (protestantse) erfgoed. Pieter Jan Tichelaar is een aarde-werkspecialist en kenner van de geschiedenis van Makkum.

Aardig aan het boek is dat er in zeven hoofdstukken niet alleen een chronologische lijn van de geschiedenis van de protestantse gemeente wordt beschreven, maar dat er ook diverse excursies worden gemaakt. De belangrijkste daarvan zijn wel de bouw van de nieuwe toren en kerk van Makkum en de bouw van de toren en omklamping van de kerk van Cornwerd. Het hele verhaal is afgezet tegen de algemene geschiedenis van de Hervorming en het (kerkelijke) wel en wee in Nederland daarna, waarmee de gemeente niet als een 'eiland' in de geschiedenis wordt gezet, maar duidelijk in de historische context wordt geplaatst. Daarbij wordt in het boek dikwijls rechtstreeks uit de bronnen geciteerd, wat geregeld leidt tot sappige anekdotes. Dit komt niet alleen de leesbaarheid ten goede, maar geeft de lezer tevens een goed beeld van het kerkelijk leven destijds.

Hoofdstuk 1 beschrijft de overgang van Friesland in het algemeen en Makkum en Cornwerd in het bijzonder naar Calvinistische christelijk gereformeerde religie. Zo makkelijk ging dat aanvankelijk overigens niet, want velen bleven het Rooms-Katholicisme trouw of hadden

zich aangesloten bij de doopsgezinden. Over deze groepen meldt Van den Ende verder weinig. Ik had wel iets meer willen lezen over religieuze verhoudingen in de dorpen, hoe de percentages van hervormden, doopsgezinden en katholieken binnen deze gemeenschap lagen en of en zo ja hoe dit in de loop der tijd veranderde. Aan de andere kant gaat dit boek natuurlijk over de geschiedenis van de Hervormde kerk, dus ik snap die nogal strikte afbakening wel.

Een ander probleem in de prille jaren van de Hervorming was het aantal predikanten. Daarvan waren er zo weinig dat een aantal gemeenten bediend werden door rondreizende predikanten, terwijl in andere gemeenten posten lange tijd onbezet bleven.

Het grote succes van Calvinistische gezindte is waarschijnlijk dan ook voor een groot deel toe te schrijven aan het feit, dat zij sinds 1581 staatsgodsdienst werd. Ook de goede bestuurlijke organisatie zal aan het succes hebben bijgedragen. Met de confisquering van goederen, die voorheen tot de Katholieke kerk hadden behoord, kreeg de nieuwe kerk een degelijke materiële basis. Deze aspecten worden in het boek amper beschreven. Zo wordt de (gescheiden) financiële administratie van de kerk van Makkum en Cornwerd gedetailleerd uit de doeken gedaan. Saillant is, dat in de loop der tijd een behoorlijk verschil ontstond in de financiële situatie van de Makkumer kerkvoogdij en die te Cornwerd, waarbij Cornwerd er aanmerkelijk beter voorstond. In de 18^e en 19^e eeuw, toen het economisch niet zo goed ging met Makkum, moest men geregeld financieel te hulp schieten. De relatie was dan ook geregeld gespannen. De schermutselingen die hieruit ontsproten zijn heerlijk om te lezen.

De zijbeuk lijkt louter ter vergroting van de monumentaliteit te zijn gebouwd. Veel extra ruimte kreeg men er niet mee.

De hoofdstukken 2 en 3 betreffen de wederwaardigheden rond de kerkgebouwen van Makkum en Cornwerd, alsmede hun interieurs en inventarissen. Het is op zich een prima betoog, zij het dat de architectuurhistorische kant naar mijn smaak wat onderbelicht is gebleven. Kan ook niet anders in dit boek van overwegend historische snit. Aangezien bloed kruipt waar het niet gaan kan, wil ik een korte architectuurhistorische beschouwing van

de Makkumer kerk in deze recensie invlechten, voor de vuist weg, want echt onderzoek heb ik in het kader van deze recensie niet kunnen doen. Intussen hoop ik, dat de kerk van Makkum nog eens onderwerp van serieus architectuurhistorisch onderzoek wordt. In veel opzichten is het een bijzonder gebouw.

De zeventiende eeuw was voor Makkum een gouden tijd. Het oorspronkelijke terpdorp ontwikkelde zich tot een nederzetting met stedelijke allure (een zogeheten vlekke), een ontwikkeling die we in Friesland wel vaker tegenkomen (Joure, Drachten). De bevolking nam behoorlijk toe en de bestaande, nog middeleeuwse kerk werd te klein.

Het eerst kwam de kerktoren van Makkum aan de beurt. Begin zeventiende eeuw was de middeleeuwse toren in zo slechte staat dat men vreesde voor instorting als de klokken werden geluid. Door een nieuwe belasting in te voeren – de zogenaamde stadsdaalder – een heffing op wijn en bier, hoopte men de middelen voor de bouw van een nieuwe toren bijeen te brengen. Het verzet onder de Makkumers tegen deze belastingverhoging is ook voor ons 21^e-eeuwers invoelbaar. Waarom die oude toren niet wat oplappen en het geld besteden aan de verbetering van bruggen en wegen in Makkum? Dit soort discussie is van alle tijden.

De toren kwam er natuurlijk, zeven jaar nadat de Stadsdaalder was ingevoerd. Men heeft er dus keurig voor gespaard. In 1652 was het bouwwerk voltooid. Het was een behoorlijk hoge toren met natuurstenen omgang en een markante spits met uivormige bekroning. Makkum kreeg met die toren een karakteristiek silhouet, wat zal hebben bijgedragen aan de stedelijke allure van het dorp. Status en pretentie zullen zeker een rol hebben gespeeld bij de keuze de toren te herbouwen.

De kerk van Makkum werd niet lang na de voltooiing van de nieuwe toren compleet herbouwd. Van den Ende acht het waarschijnlijk, dat de oude middeleeuwse kerk door de toename van het aantal inwoners van Makkum

te klein was geworden. Maar ook nu kan status een belangrijke factor zijn geweest.

In dezelfde periode werden op tal van plaatsen in Friesland nieuwe kerken gebouwd. Meestal gebeurde dit op min of meer oude grondslag. In Makkum nam men daar geen genoegen mee. Door de toenemende welvaart en groei kreeg dit terpdorp stedelijke allure en nam ongetwijfeld ook het zelfbewustzijn van de gemeenschap en haar bestuurders toe. Het ligt voor de hand, dat men

daarom niet alleen behoefte kreeg aan een grotere kerk, maar ook aan een bouwconcept, dat uiting kon geven aan het prestige en de pretenties van Makkum.

Dat de keuze voor het bouwconcept van het nieuwe bedehuis een bewuste is geweest, blijkt uit het uitvoerige bestek (dat trouwens integraal in het boek werd opgenomen; hulde!), waarin het gebouw tot in detail is beschreven. Ik heb de stellige indruk, dat men precies wist wat men wilde, ook al liet men de technische uitvoering

Ook aan de buitenzijde draagt de zijbeuk bij aan de monumentaliteit van de kerk.

waarschijnlijk geheel over aan de betrokken ambachtslieden. Grote betrokkenheid van de gemeenschap blijkt uit de druk bezochte bijeenkomst, tijdens welke over het plan werd besloten. Gezien de forse drankrekening (voor zo'n 300 liter bier) ging het er geestdriftig aan toe.

De nieuwe kerk is tweebeukig van opzet en werd in quasi-gotische vormen opgetrokken. Aan de noordzijde is een smalle en lagere zijbeuk opgetrokken, die van de hoofdbeuk is gescheiden door een spitsboogarcade op ronde pijlers met zandstenen basementen en kapitelen. De hele kerk is met houten tongewelven 'overkluisd'.

Van den Ende betoogt, dat men voor de bouw van de zijbeuk koos om zo veel meer ruimte in de kerk te realiseren. Gezien de geringe dimensies van dit bouwdeel speelde dat naar mijn idee minder een rol. Andere oplossingen zouden effectiever zijn geweest. In het nabijgelegen Hindeloopen bijvoorbeeld, koos men in 1658 voor de toevoeging van een complete beuk aan de bestaande kerk, zodat een hallenkerk ontstond. De zijbeuk in Makkum is zo smal dat deze als een soort restruimte moet worden beschouwd, wat ook nog spreekt uit de term die men in het bestek ter aanduiding van de zijbeuk gebruikt: 'Affdack'. Naar mijn idee was het 'Affdack', en dan met name de spitsboogarcade, louter bedoeld om de monumentaliteit van het interieur te versterken, zodat een kerk ontstond met stedelijke allure. Ook aan de buitenzijde draagt de zijbeuk aan de monumentaliteit van het gebouw bij. Aan de noordzijde wordt de indruk gewekt, dat het hier om een flinke (pseudo-) basiliek gaat. Juist de noordzijde van de wat hoger op een terp gelegen kerk zal van heinde en verre goed te zien zijn geweest en vormde derhalve een echte 'Schauseite'. Opmerkelijk is het contrast tussen de noord- en zuidzijde van het gebouw. Aan de zuidkant, aan de kant van het dorp dus, ontbreekt de zijbeuk en draagt het exterieur veel meer het karakter van een 'gewone' dorpskerk.

Aan de zuidzijde draagt de Makkumer kerk het karakter van een gewone dorpskerk

Het heeft er alle schijn van dat men te Makkum met de bouw van de nieuwe kerk vanuit een groeiend zelfbewustzijn aansluiting heeft willen zoeken bij de grote middeleeuwse kerken in steden als Franeker en Bolsward. In onze ogen komt het ontwerp met zijn quasi-gotische arcade en vensters dan misschien traditioneel of zelfs wat archaïsch over, maar het is heel goed mogelijk, dat men daar in Makkum destijds anders tegenaan keek.

Traditionalisme ja, niet zozeer uit een zekere bouwtraditie, maar bewust, met de duidelijke bedoeling de gewenste positie van Makkum als belangrijke handelsstad te onderstrepen.

In de achttiende en negentiende eeuw ging het economisch hard bergafwaarts met Makkum. Begin 19e eeuw verkeerde de kerktoren in slechte staat en ditmaal was er geen geld voor herstel, want de hoogtijdagen waren voorbij. Saillant is het verhaal, dat de kerkvoogdij nog een poging deed om de toren aan de burgerlijke gemeente te slijten, op basis van de Staatsregeling van 1798. Deze schreef voor, dat kerktorens vanwege hun publieke functies aan de burgerlijke gemeente toebehoorden. Toen bleek dat de herstelwerkzaamheden de lieve som van 6000 gulden moesten gaan kosten, zag het dorpsbestuur toch maar van overname af. Uiteindelijk moest de kerkvoogdij geld lenen om een veel goedkopere oplossing mogelijk te maken, waarbij het bovenste deel van de toren werd gesloopt en door een houten opbouw vervangen.

In Cornwerd had men intussen minder pretenties. De middeleeuwse kerk van dit agrarische terpdorp bestaat tot op de dag van vandaag. Wel werd in 1897 een nieuwe toren gebouwd, omdat de oude totaal vervallen was. Een foto van de oude situatie laat dat duidelijk zien. Overal zitten gaten in de 'buitenheid'. De nieuwbouw gebeurde klaarblijkelijk zonder veel omhaal. De kerkvoogdij in Cornwerd beschikte waarschijnlijk over meer middelen dan Makkum voor zo'n ingrijpende bouwcampagne.

Aan de buitenzijde is niet te zien dat de Cornwerder kerk middeleeuws is. In 1916-17 werd het gebouw namelijk ommetseld, zoals dat ook op andere plekken wel gebeurde.³ Op relatief goedkope wijze kon men zo (constructieve) onvolkomenheden aan het oog onttrekken en het uiterlijk beter laten aansluiten bij de heersende bouwmode. De geschiedenis van de kerk is door alle maskering

tamelijk onbekend. Wellicht dat als het interieur, dat nu in slechte staat verkeert, eens wordt aangepakt, meer duidelijk wordt over de bouwgeschiedenis.⁴

Hoofdstuk 4 beschrijft twee personen die van grote invloed zijn geweest de vroege geschiedenis van de hervormde gemeente. De eerste was Theodorus à Brakel, de dominee die in 1652 te Makkum werd beroepen. Hij werd geprezen om zijn godsvrucht. Net als zijn voorganger Vitus Pibonis Enema (1631-1652) heeft hij een belangrijke bijdrage geleverd aan de definitieve 'indaling' van het Calvinisme in de Makkumer gemeenschap. Het aantal lidmaten nam onder deze predikanten flink toe. Samen met jonker Bonno van Donia, wordt Theodorus à Brakel gezien als de stichter van de nieuwe kerk van Makkum.

Bonno was kerkvoogd en tevens een groot weldoener van de kerk. Dat blijkt wel uit zijn testament, waarin de kerk ruimschoots werd bedeeld. Maar ook tijdens zijn leven zal hij belangrijk hebben bijgedragen. Zo wordt hij op de stichtingsstenen in de toren als eerste steenlegger genoemd. Opmerkelijk in dit verband is ook de ostentatieve vermelding van Bonno's optreden als stichter op de trek balk in het midden van de kerk boven de preekstoel (en dus voor iedereen zichtbaar). Waarschijnlijk direct daaronder voor de preekstoel en in het midden van de kerk, lag de zogeheten Haytsmasteen, waaronder Bonno in 1665 werd bijgezet. Dit laat prachtig zien hoezeer middeleeuwse tradities nog een rol speelden. Kerkstichters werden in de zeventiende eeuw nog altijd 'in medio ecclesie' (in het midden of op de middenas van de kerk) bijgezet, niet meer voor het hoogaltaar, zoals in de middeleeuwen, maar voor de kansel.

Hoofdstuk 5 betreft de aanschaf van een orgel voor de kerk van Makkum, wat in Makkum nogal laat gebeurde. Juist Noord-Nederland kent een belangrijke traditie op dit punt. Tal van monumentale orgels zijn in Friesland en Groningen te vinden. Freytag en Schnittger en Hinsz

zijn wat dat betreft bekende namen. Het orgel in de kerk van Makkum werd na lang wikken en wegen - waarbij lange tijd de aanschaf van een occasion werd overwogen - besteld bij Naber in Deventer. In 1848 werd het in gebruik genomen.

Het aardige van dit hoofdstuk is dat de aanschaf van het orgel wordt afgezet tegen de rol van het orgel in de Hervormde liturgie. Aanvankelijk was die rol klein en tijdens de Synode van Dordrecht werden orgels zelfs verboden. Later zag men de grote voordelen van het instrument in bij het opluisteren van de kerkdienst en het begeleiden van de gezangen.⁵

Hoofdstuk 6 gaat in op de geschiedenis van de Makkumer en Cornwerder kerk tussen ca. 1700 en 1850. Met de kerk van Makkum ging het niet best, vooral niet in financieel opzicht. Zagen we in de hoofdstukken 2 en

Een reminiscentie van het middeleeuwse verleden van de kerk in Cornwerd: een roodzandstenen sarcofaagdeksel of zerk.

3 al welke consequenties dit had voor het kerkgebouw, in 6 zien we hoe de slechte financiële situatie ook invloed had op het personeel van de gemeente. Nog in 1682, in de vette jaren van Makkum, was een tweede predikant aangesteld, die werd betaald uit het zogeheten klein gemaal, een speciale belasting. Tegen de achtergrond van de economische malaise, die Makkum vanaf circa 1750 doormaakte en de politieke veranderingen, die zich rond 1800 voordeden, zien we dat de betaling en huisvesting van de predikanten uiteindelijk aanleiding werd tot een hoop gedoe. De kerkvoogdij van Cornwerd moest geregeld financieel bijspringen. De spanningen die dit gaf liepen daarbij flink op. Erg leuk om te lezen.

Hoofdstuk 7 tot beschrijft de geschiedenis van de gemeente tot nu, ook dit keer tegen een meer algemene achtergrond, dit keer een breed levensbeschouwelijk kader. Ideeën die waren voortgekomen uit de Verlichting schoten wortel en leidden op den duur tot een zo sterke verdeeldheid van het kerkvolk, dat zich allerlei afscheidingen van de kerk voordeden, die uiteindelijk resulteerden in de vorming van de Christelijk Gereformeerde Kerk en allerlei andere afsplitsingen. De Gereformeerde Kerk ontstond in 1873. Pas in 2006 werden de kerken weer herenigd, als uitvloeisel van het 'Samen op weg' proces. Van den Ende is erin geslaagd om deze ontwikkelingen kernachtig te beschrijven. Ik heb een hoop opgestoken over deze voor mij tamelijk onbekende geschiedenis.

Het boek van Van der Ende is natuurlijk in de eerste plaats bedoeld voor de lidmaten van de Nederlandse Hervormde gemeente in Makkum en Cornwerd. Het boek is ook verkrijgbaar in de kerk, zodat ook bezoekers kennis kunnen nemen van de rijke namiddeleeuwse geschiedenis van de Makkumse kerk. Zij krijgen een uitstekende geschiedenis in handen, waarin vele facetten van het kerkelijk leven en de daarmee samenhangende materiële cultuur worden beschreven. De talrijke verhalen en anekdotes zijn kostelijk om te lezen. Daarom zullen ook

buitenstaanders – leken en wetenschappers – het boek met plezier lezen, te meer ook, omdat dit publiksboek volledig is geannoteerd. Het vormt zo een prachtige ‘case study’ voor de bestudering van de geschiedenis van de Hervorming, zowel in organisatorische, levensbeschouwelijke, als in materiële zin (de kerkgebouwen en wat daarmee samenhangt) in Friesland.

Het boek is ook nog eens keurig verzorgd uitgegeven. Men heeft er in Makkum/Cornwerd echt wat moois van willen maken. Mooi formaat, mooie kaft, fraaie layout met lekker veel lucht en over het algemeen interessant beeldmateriaal (hoewel ook in dit boek weer eigen gemaakte plaatjes staan die beter hadden gekund). Een goede literatuurlijst en interessante bijlagen, waaronder het volledige bestek van de kerk, vervolmaken het geheel.

Is er dan niets te zeuren? Tja... Misschien had de auteur iets meer kunnen vertellen over de middeleeuwse oorsprong van de protestantse gemeente van Makkum en Cornwerd, ook al is daar niet veel meer van te zien.⁶ Dat gebeurt ternauwernood in dit boek. Daar had wat mij betreft iets meer werk van mogen worden gemaakt. Ook bekwam mij het gevoel dat de nadruk erg ligt op de kerk van Makkum en dat de Cornwerder kerk er op de keper beschouwd wat bekaaid vanaf komt. Ondanks deze kleine kritiepunten – het venijn in de staart, zeg maar – kan ik alleen maar zeggen: kopen dit boek!

Noten

- 1) De eerdere delen waren *Kingmahuizen* (deel 3), *Het Fortuin uit Zee* (deel 2) en *Lieuwkamastate*.
- 2) Zie Sytse ten Hoeve 2008, ‘Kerken, torens en Klokkenstoelen van Wymbritseradiel. Gemeente Wymbritseradiel’. Recensie van dit boekwerkje in: *Keppelstok 77* (december 2008), p. 22-24.
- 3) Zoals in Britsum, waar de kerk aan de buitenzijde een puur 19^e-eeuws beeld vertoont. Binnen blijkt de kerk een middeleeuws juweel te zijn, met onder meer fraaie muurschilderingen.
- 4) Opmerkelijk genoeg is noot 86 in het boek weggevalen. De referentie in de tekst staat er wel, maar de tekst van de noot is niet te vinden.
- 5) Een aardige impressie van de monumentale rol die het orgel speelde binnen de 17^e-eeuwse Lutherse liturgie biedt de Mis voor Kerstochtend van Michaël Praetorius. Dit werk van rond 1620 is als reconstructie uitgevoerd door Gabrieli Consort en Players onder leiding van Paul McCreesh. Deutsche Grammophon, Hamburg, 1994: 439250-2.
- 6) Te meer omdat het gotische bouwconcept van de Makkumer kerk lijkt voort te borduren op de middeleeuwse kerkelijke traditie. Overigens heb ik bij mijn bezoek aan beide kerken nog twee materiële reminiscenties aangetroffen van het middeleeuwse verleden van deze kerken. Bij beide kerkgebouwen trof ik als dorpel voor het portaal roodzandstenen platen aan. Gezien de taps toelopende vorm van deze platen, neem ik aan, dat het hier oude zerken of sarcofaagdeksels betreft. Deze dateren waarschijnlijk op zijn laatst uit de dertiende eeuw. De kuip van de preekstoel van Makkum zou nog uit de eerste helft van de 16^e eeuw kunnen stammen, van voor de Hervorming dus.

VAN DE EXCURSIECOMMISSIE

1. Vacature: voorzitter gevraagd

Omdat de voorzitter van de excursiecommissie, Minze Postma, in 2010 zijn voorzitterschap zal beëindigen, is de excursiecommissie op zoek naar een nieuwe voorzitter. Misschien weet u iemand of misschien heeft u zelf belangstelling. Wij houden ons aanbevolen. Onze commissie, die momenteel bestaat uit acht personen, vergadert twee keer per jaar en organiseert twee keer per jaar een excursie. Voor inlichtingen en aanmelding kunt u bij mij terecht via mijn e-mail: mpostma.1408@telfort.nl.

2. Voorjaarsexcursie.

Zaterdag 20 maart 2010 (de 3^e zaterdag van maart) zullen we onze voorjaarsexcursie houden. Naar Lemmer, waar we de Nederlands Hervormde kerk bezoeken, naar Goingarip naar de kerk die bezit is van onze stichting en naar Sint Nicolaasga naar de Rooms Katholieke kerk.

Iets over de kerken

Lemmer. Wat u in deze kerk vooral zal opvallen, is de kansel. Het is de kansel in Friesland waarop de meeste thema's zijn afgebeeld. Het snijwerk is van G.J. Nauta die in 1745, voor 465 carolusguldens, dit werk leverde.

Op de kansel zien we de vier evangelisten. Op het voorpaneel rijke symboliek en centraal daarin de bruid die de kerk van Christus symboliseert. Kariatiden als hoekversiering. Onder de panelen drie maal een opwekking uit de doden: Lazarus, de jongeling te Naïn en het dochttertje van Jairus en daarnaast de steniging van Stephanus.

Op het ruggenschot zien we monsters, arenden, bijbelboeken en ook kariatiden. De baretknop is in de vorm van een vuist. Ook arenden op de rand van het klank-

bord. Een wapen onder het voorpaneel.

En dan is er ook nog snijwerkwerk te vinden in een bank: kofschepjes.

Het gaat hier om een zaalkerk uit 1716, die een andere kerk uit de 16^e eeuw vervangt. Uit 1759 dateert de dwarsbeuk aan de noordzijde, ook met een driezijdige sluiting. De toren in het westelijk deel heeft een achzijdige houten lantaarn en een opengewerkt paviljoen en een koepel.

Het houten tongewelf is versierd met een sterrenhemel en met vogels en wolken.

Het orgel van Dirk Sjoerds Ypma is uit 1842.

Goingarip, fraai gelegen aan de Goingaripster Poelen: de dienstdoende dominee werd wel overgeroeid om in de kerk hier te preken. De Lijkvaart komt vanuit het zui-

den in het dorp. Op de topografische kaart zien we ten noorden van het dorp 'Het Klooster' staan en verderop 'Kleasterwei'.

Ten westen van de kerk staat een klokkenstoel met een helmdak. Met 1135 kilo is de klok, in 1527 gegoten door Geert van Wou, de zwaarste in een klokkenstoel in Friesland.

De kerk, een driezijdig gesloten zaalkerk, dateert uit 1770. Ook uit dat jaar zijn de gebrandschilderde ramen van Ype Staak.

Boven de zuidelijke ingang een wapenstein van Vegelin van Claerbergen met jaartal 1770 en in de oostelijke muur een stichtingssteen, ook met jaartal 1770.

Sint Nicolaasga is een streekdorp, dat op een zandrug (gaast) ligt.

De neogotische Rooms-Katholieke kerk werd in 1885-1887 gebouwd. Architect was Jan Doedes van der Weide, leerling van Cuypers.

De kerk is een kruisbasiliek met een driezijdig gesloten koor en een doopkapel.

De toren heeft vier geledingen, een omloop en een trap-toren.

Ook het interieur is neogotisch met een hoofdaltaar (1897), triomfkruis (1907) en gebrandschilderde ramen (1897).

Achter de kerk een Lourdesgrot (1933).

De wanden tussen de ribben zijn witgepleisterd, pilaren in schoonmetselwerk.

Het bronzen doopvont (1933) wordt gedragen door vier profeten. Op de kuip acht voorstellingen uit het Oude Testament, op het deksel vier; alle voorstellingen met doopsymboliek.

Het orgel, door Lodewijk Ypma is in 1871 gemaakt voor Akersloot, werd in 1975 naar deze kerk overgebracht.

3. De organisatie.

De bussen vertrekken van het NS station te **HEERENVEEN** om 12.00 uur en proberen daar ongeveer 17.15 uur weer terug te zijn. Onze bussen zullen een

plaats zoeken waar de lijnbussen staan: aan de voorzijde het station verlaten en dan naar rechts lopen.

De kosten bedragen **€ 12,00 per persoon**. Behalve informatie over het gebied waar u doorheen rijdt en de deskundige inleidingen in de kerken, ontvangt u een envelop met beschrijvingen van de kerken, die we bezoeken. Inschrijving van de excursie vindt plaats bij ontvangst van genoemd bedrag op **postrekening 36 90 669** t.n.v. de excursiecommissie Alde Fryske Tsjerken te Leeuwarden onder vermelding van **voorjaarsexcursie**. Graag het aantal personen vermelden.

Graag ook uw volledige adres vermelden. U ontvangt de beschrijvingen ± 14 dagen voor de excursie.

U ontvangt geen bevestigingsbericht, uw betalingsbewijs is ook uw bewijs van inschrijving. U kunt inschrijven tot **3 maart**, dan dient uw betaling binnen te zijn, dit met het oog op het huren van de bussen. Daarna loopt u het risico dat u niet meer met de bus mee kunt. Dat laatste geldt ook voor diegenen die zich zonder te reserveren bij de bussen melden.

Het is ook mogelijk om een envelop met beschrijvingen toegestuurd te krijgen. Deze ontvangt u na overmaking van **€ 3,75** (beschrijving van de kerken + portokosten).

Voor de bezoekers met eigen vervoer geldt het volgende: in de kerk kunt u bij de kerkinleider een beschrijving van de betreffende kerk kopen voor **€ 1,00**. Deze nieuwe werkwijze is bedoeld als proef om te kijken of de verkoop van kerkbeschrijvingen ook anders/beter geregeld kan worden. Uw bijdrage geldt om in de kosten van zo'n dag te voorzien.

We hopen u op 20 maart te ontmoeten om met elkaar een goede excursie te hebben.

Namens de excursiecommissie, Minze Postma, voorzitter.

STICHTINGSNIEUWS

Van het Bestuur

Het achterliggende jaar is voor de Stichting een bijzonder jaar geweest. Niet alleen werden twee restauraties aangevat (in Ter Idzard en in Kortezwaag) en een derde voorbereid voor 2010 (in Sint Jacobiparochie). Daarnaast werd ook nog eens begonnen met een nieuwe donateur-wervingscampagne én zijn de eerste voorbereidingen getroffen voor de viering van het veertigjarig bestaan in 2010. Voorts is er een proef gedaan met ondersteuning van de plaatselijke commissies op het gebied van de culturele programmering ('impresariaat').

Als slagroom op de taart kan de bekendmaking gezien worden, dat minister Plasterk van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen de Stichting heeft aangewezen als Organisatie voor het Monumentenbehoud.

Dit betekent dat de Stichting niet voor iedere kerk een apart instandhoudingsplan hoeft in te dienen, maar dat er een gecombineerde aanvraag voor meerdere kerkgebouwen kan komen. De Stichting krijgt bovendien een grotere vrijheid om de subsidies te besteden en mag gaan schuiven met de middelen binnen het beschikbaar gestelde budget.

Bouwkundige Willem de Graaf heeft voor alle 38 kerkgebouwen van de Stichting een instandhoudingsplan gemaakt. In de eerste maanden van 2010 wordt bekeken waar bouwkundig de grootste prioriteiten moeten liggen, en hoeveel geld er de komende zes jaar nodig is om het onderhoudsplan uit te voeren.

Van de Penningmeester

Jaarrekening 2008 en Balans 2009

Hoewel een negatief resultaat, groot € 49.591, werd behaald in het verslagjaar 2008, lijkt de trend van afnemende inkomsten uit giften, schenkingen, legaten en

nalatenschappen te zijn omgebogen. Zonder deze bijdragen en zonder subsidies van de overheid kan de Stichting niet het zich ten doel gestelde realiseren.

De externe accountant drs. T. van der Heiden RA van Verstegen Accountants en Adviseurs te Dordrecht heeft, in collegiale samenwerking met Accountantskantoor Epema uit Leeuwarden, de jaarrekening gecontroleerd en een goedkeurende verklaring afgegeven.

Voor de "Restauratie kerk en toren te Boer" werd een aparte accountantsverklaring afgegeven ten behoeve van het Nationaal Restauratiefonds, de provincie Fryslân, de gemeente Franekeradeel en overige subsidieverstrekkers. De werkelijke kosten van de restauratie vielen ongeveer € 25.000 lager uit dan oorspronkelijk begroot.

De Stichting heeft zelf € 15.308 bijgedragen.

Ontvangen subsidies worden in de jaarrekening in mindering gebracht op de kosten waarvoor de bijdragen zijn ontvangen. Dit is het geval bij restauratie- en onderhoudskosten evenals apparaatskosten.

Het resultaat werd ongunstig beïnvloed door een afwaardering van de perpetuele obligatie Friesland Bank FRN CS/04 tot 50%, dit is de actuele waarde per 31 december 2009. Afwaardering heeft plaatsgevonden, omdat geen vaste lossingsdatum is bepaald.

Het grootste deel van het balanstotaal bestaat uit eigen vermogen: "fonds diverse doeleinden" € 146.829 (afname € 12.880), "meegeefsommen kerken" € 201.809 (afname € 1.311), "reserve groot onderhoud" € 100.000 en het "reservefonds" € 402.700 (afname € 49.591). Er werd € 259.587 in vaste activa en € 694.606 (waarvan 87% op bankrekeningen) in vlottende activa aangehouden. In het verslagjaar was geen ruimte voor dotatie aan de "reserve groot onderhoud".

Provinciale subsidie

De Provincie Fryslân heeft besloten om de subsidie voor de Stichting te verhogen van iets meer dan een ton tot bijna twee ton. Dat blijkt uit de provinciale Nota Erfgoed 2010-2013, die eind november is verschenen. Eind 2008 kreeg de Stichting te horen, dat er in 2009 een bedrag van 80.000 euro extra beschikbaar gesteld zou worden. In de Erfgoednota staat te lezen, dat deze verhoging voor de hele periode van vier jaar geldt, mits Provinciale Staten daar in februari 2010 akkoord mee gaan. Een verdere verhoging van de subsidie voor de Stichting wordt door de provincie niet uitgesloten. Dat hangt onder meer af van het Deltaplan Fryske Tsjerken, één van de tien “Fryske Fiersichten”, waaraan binnenskamers hard wordt gewerkt met enkele andere organisaties.

Leeuwarderadeel verhoogt subsidie

De gemeente Leeuwarderadeel heeft de subsidie aan de Stichting verhoogd van 365 naar 999 euro per jaar. Hiermee wil de gemeente haar waardering voor het werk van de Stichting tot uitdrukking brengen, aldus wethouder mevrouw F. Haites-Miedema (portefeuillehouder monumentenzorg) in een toelichting.

De kerk van Ter Idzard tijdens de restauratie.

Het bestuur van de Stichting is ingenomen met het gebaar. Het is heel bijzonder, dat een gemeente de subsidie uit eigen beweging verhoogt. Daaruit spreekt een duidelijke erkenning voor het werk van de Stichting om de monumentale kerkgebouwen in stand te houden. Naast Leeuwarderadeel zijn er nog zes andere gemeenten, die de Stichting jaarlijks subsidiëren: Boarnsterhim, Kollumerland, Menaldumadeel, Skarsterlân, Wûnseradiel en Wymbritseradiel, met bedragen variërend van 47 euro tot 681 euro.

Schenken en legaten

De Stichting heeft in de afgelopen periode opnieuw twee legaten ontvangen. De heer J. Eppinga uit Harlingen liet de Stichting een bedrag van 50.000 euro na. De heer K. Weber uit Oldeberkoop begunstigde de Stichting met een bedrag van ruim 160.000 euro. Het bestuur heeft de beide legaten in grote dank aanvaard.

De Stichting is reeds enkele jaren door de fiscus aangewezen als een Algemeen Nut Beogende Instelling (ANBI). De Anbi-status heeft het voordeel dat schenkingen aan de Stichting zijn vrijgesteld van belastingen (schenkingsrecht). Voor een nalatenschap is de Stichting ook geen successierecht verschuldigd. Meer informatie over schenkingen en legaten is te vinden op de website (www.aldefrysketsjerken.nl/legaten). U kunt natuurlijk ook contact opnemen met het kantoor (058-2139666). De Stichting krijgt steeds vaker het verzoek of er ook schenkingen kunnen worden gedaan met een specifieke bestemming, bijvoorbeeld ten gunste van de restauratie van de kerk van Wier. Het bestuur wil er nadrukkelijk op wijzen, dat dit inderdaad mogelijk is. Bij bedragen vanaf 10.000 euro wordt een schenking met een specifiek doel notarieel vastgelegd; de kosten van de notaris komen voor rekening van de Stichting. De bedragen die op deze manier ‘geoomerkt’ binnenkomen, worden apart vermeld in de jaarrekening en uiteraard ook alleen maar voor dat specifieke doel aangewend.

Van de Emmakade

Restauratie Ter Idzard

De restauratie van de kerk van Ter Idzard is deze maand voltooid. De aannemer heeft het gebouw op woensdag 16 december opgeleverd. Er is een inrichtingscommissie gevormd, die de komende maanden de laatste hand legt aan de inrichting van het kerkje, onder leiding van architect Jelle de Jong uit Lemmer. De officiële heropening staat gepland in het voorjaar van 2010.

Een belangrijke beslissing tijdens de restauratie was om een nieuw soort verwarmingssysteem te installeren. Daarmee kunnen de energiekosten gedrukt worden. Het convectorsysteem werkt volgens het principe van de “omgekeerde koelkast”. Dit systeem was duurder dan begroot. Het bestuur van de Stichting heeft hier toch voor willen kiezen, om de Plaatselijke Commissie tegemoet te komen. Het scheelt hen enkele honderden euro's per jaar aan stookkosten als ze de kerk continu op 15 graden willen houden ten behoeve van het historisch centrum dat ze in de kerk willen creëren.

Tijdens het graven van putten in het kerkje voor de

Bij de restauratie van de kerk in Kortezwaag is vooral het dak onder handen genomen.

elementen van het convectorsysteem zijn onder het zand enige sporen aan het licht gekomen van de houten voorganger van het kerkje, en van een zij-altaar. Deze sporen zijn onderzocht door Hendrik de Jong van het Argeologysk Wurkferbân van de Fryske Akademy en door bouwhistoricus Frank van der Waard, die voorafgaand aan de restauratie ter plaatse al een onderzoek verrichtte. Er zijn voorzieningen getroffen om de veldkeien-fundering te behouden.

Het baarhokje, dat enige maanden voor de restauratie tijdens een storm instortte, is herbouwd. In het baarhokje wordt het verwarmingssysteem geïnstalleerd en komt een ruimte voor de opslag van stoelen. De Stichting wil een doorgang creëren vanuit de kerkzaal naar deze opslagruimte. De gemeente Weststellingwerf heeft hiervoor echter nog geen toestemming gegeven; daarvoor moet na de restauratie nog een aparte procedure ingesteld worden.

De Plaatselijke Commissie die het kerkje gaat beheren, heeft inmiddels drie commissies van vrijwilligers kunnen installeren. Naast commissies voor culturele activiteiten en rouw & trouw komt er ook een voor onderwijs en educatie. Bovendien is er een team vrijwilligers bezig om het lokale historisch archief uit te bouwen tot Historisch Centrum, dat mogelijk in het kerkje gevestigd wordt. De bekende filmer Johan van der Zee, die in Ter Idzard woont, werkt aan een documentaire over de restauratie, die zal worden getoond tijdens de opening. Een fotoreportage over de restauratiewerkzaamheden is te vinden op de website van het dorp Ter Idzard: http://www.ter-idzard.nl/?page=458#object_

Restauratie Kortezwaag

De restauratie van het dak van het kerkje in Kortezwaag is naar wens verlopen. De kap bleek in een betere conditie dan verwacht. Al na korte tijd konden de dakpannen weer worden aangebracht. Verder zijn de goten hersteld en voorzien van nieuw zink. De wens van architect Greydanus uit Bolsward om de goten bij de restauratie te vervangen door een ‘ouderwets’ type dak-

Secretaris/penningmeester Piet de Jong van de plaatselijke commissie van Kortezwaag applaudisseert als bij het verwijderen van de symbolische eerste dakpan onverwachts een vogelnestje tevoorschijn komt. Rechts voorzitter Jan Kersbergen.

goot, kon niet worden vervuld. De huidige 'moderne' goten maken onderdeel uit van het monument en mochten niet worden 'teruggerestaureerd'. In de westgevel bleken grote stukken metselwerk los te zitten. Dit is allemaal hersteld.

Voor de werkzaamheden was een budget beschikbaar van iets meer dan 100.000 euro. Dit was te weinig om ook

de dakruiter te restaureren en enig herstel te verrichten aan het interieur. Besloten is om deze planonderdelen op termijn in te dienen voor de nieuwe subsidieregeling van het Rijk, het Besluit Rijkssubsidiëring Instandhouding Monumenten (BRIM).

Een fotoreportage van de start van de werkzaamheden is te vinden op de website van de Stichting:

De Groate Kerk in Sint Jacobiparochie, hier gefotografeerd op een herfstige november ochtend, wordt in 2010 gerestaureerd.

www.aldefrysketsjerken.nl/inuitvoering/kortezwaag/restauratie.html

Gebruiksvoorzieningen Sybrandahûs

In het najaar van 2008 is begonnen met het aanbrengen van gebruiksvoorzieningen in de Kloosterkapel van Sybrandahûs. In de eerste fase is een hal gecreëerd met een sanitaire voorziening.

In de laatste weken van dit jaar zijn de werkzaamheden voltooid. De tussenwand is doorgetrokken en daarachter is door de plaatselijke commissie een nieuw keukenblok geïnstalleerd. Met deze klus is een investering gemoeid van 60.000 euro. Plattelânsprojekten Noordoost Fryslân heeft hieraan 10.000 euro bijgedragen en de gemeente Dantumadeel 16.000 euro. Diverse fondsen brachten in totaal 25.000 euro op, waardoor voor de Stichting een eigen aandeel overbleef van circa 9000 euro. Een kort verslag is te vinden op de website: www.aldefrysketsjerken.nl/werkvloer.html

Fondswerving Sint Jacobiparochie

In samenwerking met de Stichting Kultureel Sintrum De Groate Kerk is in oktober begonnen met de fonds-

werving voor de restauratie die voor 2010 gepland staat. De opknabbeurt van het dak, het torentje en de vloer wordt gecombineerd met het uitvoeren van een aantal wensen van de Stichting Groate Kerk als huurder en gebruiker van het pand. Bovendien wordt onderzocht, of het mogelijk is om in het voorportaal van de kerk een informatiecentrum te vestigen over het Jabikspaad, de pelgrimsroute van Zwarte Haan naar Hasselt, die doorloopt naar Santiago de Compostella aan de noord-spaanse kust.

Voor de restauratie en interieurwensen is een bedrag nodig van 750.000 euro. Voor het informatiecentrum wordt gewerkt met een richtbedrag van 80.000 euro, mogelijk deels te dekken vanuit het provinciale fonds voor bezinningstoerisme. De Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed heeft een bedrag van 250.000 euro beschikbaar gesteld. Eind oktober zijn de gemeente het Bildt en de diverse cultuurfondsen aangeschreven met een verzoek om het tekort te helpen dekken.

De restauratie van de Groate Kerk is één van de twee doelen waarvoor de Stichting een extra bijdrage van haar donateurs vraagt in het kader van het veertigjarige bestaan in 2010. Wilt u liever een algemene bijdrage geven voor de viering van het jubileum, dan kan dat natuurlijk ook. Zie verder onder het kopje 'Veertig jaar Alde Fryske Tsjerken'.

'Zorgenkindje' Wier

De provincie Fryslân heeft de kerk van Wier, het laatste 'zorgenkindje' van de Stichting, genoemd als één van de objecten, die mogelijk in aanmerking komt voor de extra middelen, die minister Plasterk in het kader van de crisisbestrijding ter beschikking heeft gesteld voor de monumentenzorg. De provincies die dit rijksgeld aanvullen met eigen middelen, mogen zelf kiezen aan welke probleemgevallen het geld besteed wordt. In Fryslân staat Wier hoog op de lijst, zo maakte gedeputeerde mevrouw Jannewietske de Vries medio november bekend tijdens de presentatie van de nieuwe Nota Erfgoed 2010-2013. De Stichting is verheugd met deze ontwikkelingen,

en wacht met belangstelling de regeling af, die medio december zou worden opengesteld.

Impresariaat

De Stichting heeft in de tweede helft van het afgelopen jaar een proef gedaan met het ondersteunen van de plaatselijke commissies bij het organiseren van culturele activiteiten. Hiervoor is Reina Hilarides aangetrokken. Zij legt als impresario de verbinding tussen artiesten enerzijds en de plaatselijke commissies anderzijds. Diverse artiesten hebben inmiddels belangstelling getoond. Ze vinden het handig, dat ze een reeks van optredens in Friese dorpjes kunnen regelen via één loket. Voor de plaatselijke commissies betekent het een verlichting van hun taak, omdat ze meer mogelijkheden via de Stichting krijgen aangereikt.

In haar laatste vergadering van dit jaar heeft het bestuur besloten om het impresariaat in 2010 voort te zetten, mede met het oog op de vele jubileumactiviteiten.

Donateurwervingscampagne

Onder het motto 'Houd uw dorp en kerk gezond' heeft de Stichting op vrijdag 30 oktober 2009 een nieuwe donateurwervingscampagne ingezet. Hiervoor is de formule 'Vitamine K(erk)+ ' bedacht. Door vriend te worden van de Stichting geeft de nieuwe donateur zijn dorp en de kerk een vitamineboost.

De plaatselijke commissies is gevraagd om een folder huis-aan-huis te bezorgen, en om later in de week bij de deuren langs te gaan met de vraag of men donateur wil worden. Wie ter plekke zijn handtekening op de bon zet, krijgt een symbolisch potje Vitamine K+ overhandigd, plus een geschenkboek naar keuze.

De plaatselijke commissie van Boksum beet de spits af en scoorde binnen drie weken maar liefst dertig nieuwe donateurs. Dankzij de brede media-aandacht konden er alleen al in eerste drie weken in totaal ruim honderd nieuwe donateurs worden ingeschreven.

De actie wordt als een estafette-campagne doorgetrokken tot in het jubileumjaar 2010. De plaatselijke commissie

van Holwerd bijvoorbeeld gaat vrienden werven tijdens de grote dorpsreünie in juni 2010.

Bij de Keppelstok treft u twee exemplaren van de nieuwe folder aan. Wij vragen u dringend om ons te helpen met de werving; u kent vast wel iemand, die ook van oude kerken houdt en die wellicht belangstelling heeft om 'vriend' te worden. Als alle 3300 huidige donateurs elk één nieuw lid aanbrengen, kan het doel om aan het eind van het jubileumjaar 2010 te groeien naar 5000 donateurs, gemakkelijk gehaald worden.

Bestelformulier webwinkel

De Stichting heeft van de provincie Fryslân de complete restvoorraad gekregen van de boekjes uit de serie Monument van de Maand. Deze voorraad was onderdeel van de boedel van het failliete Noord Nederlands Bureau voor Toerisme. De Stichting mag de boekjes te gelde maken en de opbrengst gebruiken voor de instandhouding van de Friese kerken. Het complete aanbod is terug te vinden in de webwinkel op de website www.aldefryskekerken.nl/webwinkel.

Tijdens de donateursexcursie in Schurega en de donateursvergadering in Goutum gingen reeds tientallen boekjes over de toonbank. Er is dit jaar al voor meer dan 2000 euro mee verdiend ten bate van de kerken. Omdat niet iedereen over een computer beschikt, treft u bij deze Keppelstok een los bestelformulier aan. Dat kunt u invullen in een enveloppe zonder postzegel terugsturen aan Antwoordnummer 76, 8900 WC Leeuwarden.

Samenwerking It Fryske Gea

De Stichting voert gesprekken met It Fryske Gea om te zien op welke onderdelen er kan worden samengewerkt. Als een van de eerste concrete resultaten kan genoemd worden de winterwandeling, die gezamenlijk georganiseerd wordt op dinsdag 29 december 2009 in en rond de kerk in Olterterp, van 13.00 uur tot 17.30 uur. Dit uitstapje is geschikt voor het hele gezin. De middag ziet er als volgt uit: ontvangst in de kerk van Olterterp, een wandeling in het bos van Olterterp

De Stichting Alde Fryske Tsjerken begon op 30 oktober 2009 met een nieuwe donateurwervingscampagne. Kunstenaar Douwe Elias (links) onthulde voor de Sint Margrytsjerke in Boksum een enorme opblaasbare vitaminepot. Foto: Frans Andringa

onder begeleiding van een gids van It Fryske Gea (er is een aparte gids voor kinderen); daarna kunt u weer in de kerk van Olterterp onder het genot van koffie met gebak luisteren naar een verhalenverteller en tot slot wordt er een snertmaaltijd geserveerd. U kunt zich tot en met 24 december opgeven per email: impresariaat@aldefrysketsjerken.nl onder vermelding van uw contactgegevens, het aantal personen en hun leeftijd. Betaling geschiedt bij aankomst in de kerk.

Meer informatie vindt u op de website onder de agenda: www.aldefrysketsjerken.nl/plcommissies/plcommissies.php

Veertig jaar Alde Fryske Tsjerken

De Stichting bestaat in 2010 veertig jaar. Het bestuur heeft verschillende plannen om dit te vieren. Zo worden voorbereidingen getroffen voor een vierdelige televisiedocumentaire, een feestavond, een open dag in alle kerken

van de Stichting tegelijk, een vernieuwing van de website, en enkele bijzondere exposities en culturele voorstellingen. Bovendien wordt de donateurwervingscampagne "Houd uw dorp en kerk gezond" met volle kracht doorgezet tijdens het jubileumjaar, met als doel 5000 donateurs in december 2010. Donateurs die de Stichting willen feliciteren met een extra jubileumgift, kunnen kiezen uit drie doelen:

- restauratie Groate Kerk, Sint Jacobipararchie
- jubileumactiviteiten algemeen
- donateurwervingscampagne

U kunt uw bijdrage overmaken op het bekende giro- of banknummer onder vermelding van een van deze drie doelen.

Donateurs van het eerste uur

De Stichting wil graag in contact komen met de donateurs van het eerste uur. Het idee is om voor deze groep een speciale excursie te organiseren. Vrijwilliger Arnoud Klokke heeft in het archief van de Stichting het allereerste kaartenbakje met namen van donateurs gevonden en gecontroleerd, of die nu nog in het bestand voorkomen. Deze mensen kunnen een uitnodiging tegemoet zien. Donateurs die vanaf het eerste uur lid zijn en die eind januari 2010 nog geen brief ontvangen hebben, wordt gevraagd om zichzelf even aan te melden. Dat kan per e-mail via info@aldefrysketsjerken.nl of telefonisch (058-2139666).

Digitale nieuwsbrief

In het afgelopen jaar is vier keer een digitale nieuwsbrief verschenen. Via de nieuwsbrief worden de donateurs en de media op de hoogte gehouden van actuele ontwikkelingen en uitgenodigd voor activiteiten zoals de excursies en de donateursbijeenkomst.

Abonneren kan heel eenvoudig via de knop linksonder op de homepage van de Stichting: "Op SAFT nieuwsbrief abonneren". www.aldefrysketsjerken.nl/ccmail/index.php Klikte u op deze nieuwsbrief, dan komt u automatisch in het adressenbestand. De eerste nieuwsbrieven zijn terug te vinden op de website, via de knop SITEMAP, onder NIEUWSBRIEF.

G.A. Bakker, directeur

Sexbierum, preekstoel: ".... maar de meeste van deze is de liefde"

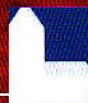
Colofon:

Stichting Alde Fryske Tsjerken
Publicatie nummer 79 December 2009

*De Keppelstok is een informatief blad
over monumentale kerken in Fryslân*

Herkomst van de afbeeldingen:
Deze werden ter beschikking gesteld
door de schrijvers van de bijbehorende
artikelen.

Druk: Grafisch Bedrijf Hellinga B.V.
Leeuwarden
E-mail: mail@hellinga.nl

Stichting Alde Fryske Tsjerken

Stichting Alde Fryske Tsjerken

Postbus 137
8900 AC Leeuwarden
Emmakade 59
Telefoon (058) 213 96 66
E-mail: info@aldefrysketsjerken.nl
www.aldefrysketsjerken.nl
Postbanknr. 2207600
Friesland Bank nr. 29.81.00.703